

UDK 325.254 (497) "1912/1941"
355.012 (497) "1912/1941"
Izvorni naučni rad

RATOWI I DEMOGRAFKA DEOSMANIZACIJA BALKANA (1912.-1941.)

Safet Bandžović
Institut za istoriju, Sarajevo

U XIX stoljeću Porta je težila da sprovede reforme i modernizira Osmansko carstvo. Pored toga što su te reforme loše i parcijalno provođene, ni velike sile također nisu željele da osmanska država ponovo postane moćna i dobro organizirana, pa su osujećivali takve napore, gurajući je u česte vojne sukobe i izazivajući pobune Srba, Bugara, Grka, Jermena, Libanaca, zauzimajući njene teritorije ili podržavajući secesiju. "Zlatni vijek" nacionalne državnosti na Balkanu od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata, bilo je razdoblje krajnjih nacionalnih napetosti i pokušaja da se povijest ispravi ne samo perom već i agresivnom državnom politikom.¹ Muslimani su bili prva žrtva nastanka i ekspanzije nacionalnih država na Balkanu. Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu ukupnog stanovništva Balkanskog Poluostrva. U vremenu od 1870. do 1890. poubijano je na tom području preko 300.000 muslimana, a preko pet miliona ih je prognano u Anadoliju do kraja tog stoljeća.² Berlinskim ugovorom 1878. Osmansko carstvo, kome su odsječeni "svi nepotrebni i slabi dijelovi", praktično je prestalo igrati ulogu značajne države. On mu je ipak dao "još jednu generaciju života" jer je bilo, zbog oprečnih interesa velikih sila, evropska potreba. Osmanski predstavnici su na ovaj skup bili pozvani samo iz jednog jedinog razloga - da daju znatne teritorije onim državama koje su velike sile smatrale pogodnim.³ Velika Britanija i Austro-Ugarska su se tokom ci-

¹ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 303.

² R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*, Glasnik, Rijaset IZ u RBiH, br. 7-9, Sarajevo 1996, 397. Opšir. S. Bandžović, *Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Almanah, br. 3-4, Podgorica 1998, 127-144.

³ Opšir. J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 147; J. McCarthy, *Muslims and Minori-*

jelog XIX stoljeća opirale slamanju Osmanskog carstva, pošto su uočavale da bi manje države, koje bi se uzdigle na njegovim ruševinama, poremetile međunarodni poredak. Njihovo neiskustvo bi zaoštrilo nasljeđene etničke konflikte, dok bi njihova relativna slabost dovela u iskušenje velike sile da se neprestano upliću. Manje države su, po njima, trebale svoje nacionalne ambicije podrediti širem interesu, kao što je mir.⁴ Na Balkanu je ipak prevagnula logika rata i nasilja. Osmansko carstvo je 1878. moralo ustupiti tri petine svoje teritorije i jednu petinu ukupnog stanovništva, oko pet i pol miliona ljudi, od kojih je polovica bilo muslimana. Izgubljeni su industrijalizirani i razvijeniji narodi u Carstvu. Obnovljene, formalne garancije velikih sila njegovog teritorijalnog integriteta bile su mu kratkoročna, umirujuća nadoknada. Protjerivanja i iseljavanja muslimanskog stanovništva uticali su na suštinske izmjenjene etničko-vjerske strukture na Balkanu. Vojni porazi Osmanskog carstva su snažno poremetili samopouzdanje muslimana, dovodeći kod njih do dalekosežne moralne i intelektualne krize. Kolonijalizam započeo krajem XV stoljeća, u okviru koga su evropske sile bile početno suprostavljene u nastojanjima da pokore muslimane i za sebe prigrabe njihova privredna bogatstva, trajao je sve do polovine XX stoljeća. Dotle su Evropljani mogli hladno iscrtavati zamišljene granice u pijesku, svojevrijem dijeliti muslimanske teritorije i tri islamska carstva (Osmansko, Safavidsko i Mogulsko) fragmentirati u oko pedeset današnjih nacionalnih država.⁵ Islam je za Evropu bio trajna trauma.⁶

Milioni muhadžira, iz izgubljenih osmanskih provincija kretali su se 1877.-1879. prema centralnim i drugim dijelovima Osmanskog carstva, "sledejući nepoznatim odredbama sudbine".⁷ To je pred državu, koja je na finansijskom planu već bila na izdisaju, postavilo krupan problem njihovog prihvatanja i smještaja. Porta je još 1857. izdala zakon koji je porodicama muhadžira obećavao zemlju, kao i oslobađanje od poreza i služenje vojnog roka od šest do dvanaest godina, u ovisnosti od mjesta naseljavanja.⁸ Stotine hiljada muhadžira sa Balkana naseljeno je u unutra-

ties: The Population off Ottoman Anatolia and the End of the Empire, New York 1983; Isti, *Deat and Exile: The Ethnnc Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, New Jersey 1996.

⁴ H. Kisindžer, *Diplomatija*, I, Beograd 1999, 186.

⁵ I. J. Hadad, *Globalizacija islama*, u zbornik: *Oksfordska istorija islama*, priredio Dž. Espozito, Beograd 2002, 646. Više od jedne četvrtine muslimana u svijetu danas živi pod nemuslimanskom vlašću.

⁶ E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2000, 83.

⁷ S. Novaković, *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905*, Beograd 1906, 11-12.

⁸ F. Žoržon, *Poslednji trzaji (1878-1908)*, u zbornik: *Istorija Osmanskog carstva*, priredio R. Mantran, Beograd 2002, 589, 633, 657-658.

šnjosti Male Azije, u vilajetima centralne i zapadne Anadolije, u Izmir, Manisu, Ajdinu, Ankaru, zatim u Siriju, na Kipar, Arabiju. Prema konstataciji Bilala N. Šimšira, u svim krajevima Rumelije bilo je oko milion muhadžira.⁹ Prema službenim osmanjskim podacima oko 1,5 miliona muhadžira napustilo je Balkan u periodu od 1878. do 1918. godine, ne uzimajući u obzir veliki broj ljudi koji su ilegalno prešli osmanske i turske granice.¹⁰ Muhadžiri, različitog etničkog porijekla, unijeli su u Carstvo veliku etničku i lingvističku raznovrsnost. Njihova asimilacija tekla je veoma sporo. Nakon ratova, problem postaju pobjednici. Oni misle da su dokazali da se rat i nasilje isplate.¹¹ Velikoimperijalni snovi o novim, trijumfalnim pobjedama i teritorijalnim osvajanjima postaju kolektivni i mobilizirajući.

Muslimansko stanovništvo Balkana, koje je do 1877.-1878. činilo većinu u mnogim područjima, podijeljeno je u različite nemuslimanske nacionalne države, odsječene od Osmanskog carstva. Odnos između novostvorenih država na Balkanu i muslimana u izvorima XIX stoljeća je loše ili tendenciozno prezentiran. U dokumentaciji žurnalističkog tipa, prepunoj sopstvenog narcizma, dominirao je negativan stereotip o muslimanima. Ona je prećutkivala kontinuirana nasilja nad muslimanima koja su pratila borbu za neovisnost i nasilno teritorijalno širenje.¹² V. Benjamin je ustvrdio da je svaka vladajuća historija u biti "*historija pobjednika*" u kojoj su teme samo sopstvene žrtve. Berlinski kongres je priznanje neovisnosti novih balkanskih država povezo sa njihovim prihvatanjem principa nediskriminacije na vjerskim osnovama.¹³ Uspostavljeni sistem zaštite manjina nije bio prikladan jer nije posjedovao nadzorne mehanizme koji bi kontrolirali praktičnu primjenu preuzetih oba-

⁹ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, Ankara 1989, 628; upor. S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, ANU BiH. Pos. izdanja, knjiga XXX, Sarajevo 1977, 191-195.

¹⁰ K. Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914*, vol. 1, Madison 1985, 4. Opšir. S. Bandžović, *Migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu krajem XIX stoljeća*, Znakovi vremena, br. 15, Sarajevo 2002, 268-291. Dr. Milorad Ekmečić će tumačeći "*vođenje napora*" srpske vlade 1877.-1878. na novoosvojenim teritorijama "*da pokrene muslimansko stanovništvo*" napisati kako je do Berlinskog kongresa 1878. postojalo pravilo u svim dotadašnjim ratovima da muslimansko stanovništvo nema šta da čeka, kad dođu vojske hrišćanskih država. Opšir. vidi: M. Ekmečić, *Istoriografija "samo po ogrtaču"*, u zbornik: *Odgovor na knjigu Noela Malkolma: Kosovo. Kratka istorija*, Beograd 2000, 25.

¹¹ N. Čomski, *Novi militaristički humanizam*, Beograd 2000, 15.

¹² M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvenu istoriju, II, br. 3, Beograd 1995, 353-362.

¹³ C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, New York 1968, 160-166.

veza. Odlukama Berlinskog kongresa nastao je čitav splet malih balkanskih država koje su, zbog međusobnog odnosa, predstavljale pravo bure baruta. Balkanski vladari podržavali su nacionalizam javnosti svojih zemalja i bili njegovi taoci. Snaga njihovih država nije bila ravna ekspanzivnoj spoljnoj politici koju su vodili.¹⁴ Grčka, Bugarska, Rumunija, Srbija i Crna Gora, svaka od njih ponaosob težila je da zado- bije nove teritorije, razvijajući strasne nacionalističke i imperijalističke osjećaje, tra- žeći sve one zemlje u kojima su njihovi narodi vladali ili navodno vladali u bilo ko- jem prethodnom historijskom razdoblju. Posljedica takvog shvatanja bila je nepre- stana agresija na ostatke Osmanskog carstva u Evropi, zatiranje bespomoćnih musli- manskih naselja, a povremeno i otvoreni sukobi oko podjele plijena.¹⁵

U drugoj polovici XIX stoljeća nacionalizam na Balkanu uglavnom je slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene jakobinskim prin- cipom: "jedna nacija - jedna država". Nedovršene nacionalne historije potpaljivali su balkanski požar. Nacionalne kulture i strasti mogle su se obuzdavati i bez formi- ranja nacionalnih država kakve su pravljene po Bizmarkovom ili Kavurovom mode- lu.¹⁶ Agresivnost je bila vitalni uslov za postojanje ovih država u skladu sa lekcijom koje su im dale evropske sile: ekspanzija ili propast.¹⁷ Historija evropskih nacija je prije konstruirana nego rekonstruirana. Historijsko samopotvrđivanje nije imalo za cilj samo unutarnje konsolidiranje i integraciju nacije. Ono je, pored toga, služilo le- gitimiranju dalekosežnih državnih pretenzija.¹⁸ Historija stvaranja nacija i država na Balkanu je uvijek bila historija secesionizma i ekspanzije, otcjepljenja iz višenacio- nalnih država uz istovremene pretenzije ka velikonacionalističkoj zamisli.¹⁹ Novo- nastale balkanske državice poistovjećivale su, sa manjim ili većim nijansama, musli- mansko stanovništvo sa osmanskim državnim strukturama ili su ga tretirale naslje- dnikom Osmanlija. Zato je nastanak svake ove tvorevine bio praćen kontinuiranim progonima muslimana i uništavanjem tragova njihovog postojanja.²⁰ Fanatične akci-

¹⁴ Upor. M. Ekmečić, *Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine*, Prilozi, br. 18, Sara- jevo 1981, 90-92; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 111.

¹⁵ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 479.

¹⁶ B. Bogdanović, *Glib i krv*, Beograd 2001, 196.

¹⁷ M. Dogo, *Odgovor na "Razmišljanja"... prof. dr. Milča Lalkova, objavljena u Godišnjaku za društvenu istoriju III-3 (1996)*, Godišnjak za društvenu istoriju, sv. I, god. IV, Beograd 1997, 95.

¹⁸ H. Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd 2002, 125.

¹⁹ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 467.

²⁰ F. Karčić, *Istočno pitanje": paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku*, u

je deosmanizacije bile su posebice uspješne u materijalnoj (vidljivoj i javnoj) sferi. Najdrastičnije, tektonske promjene su izvršene u opštem izgledu gradova, arhitekturi, odijevanju. Balkanske države su, u različitom stepenu, pokušavale da pročiste svoje jezike i toponime od turcizama. Osmanska arhitektura, javni objekti, džamije, mostovi, umnogome su bili nadmašili ono što ih je docnije zamijenilo. Ta kultura se može analizirati tek uspostavom nužne distance od nacionalističkih kategorija.²¹ Nacionalne države na Balkanu nastajale su putem nasilja, pljačke i masovnih progona nepoželjnih etničkih i vjerskih zajednica, prije svega, muslimana. Rusija je nastojala uspostaviti bugarsku nacionalnu državu i brutalnom silom pravoslavce učiniti dominantnom većinom.²² Ocjenjujući ponašanje ruske vojske 1877.-1878. u Bugarskoj prema muslimanima Vasa Čubrilović navodi da su ruski vojni zapovjednici namjerno pravili čitavu pustoš među njima: "hteli su valjda da jednim udarcem reše Bugarsku, ne samo Tatara i Čerkeza no i turskih starosedelaca".²³ Bugari su nemilosrdno rušili muslimanske gradske četvrti, zemlja koju su do tada posjedovali muslimani bila je javno rasprodata, groblja prekopana. Muslimanski nadgrobnici služili su za popločavanje ulica, a od kamenja porušenih džamija zidane su kuće. Sticanje neovisnosti, kao i izgradnja srpske i crnogorske države bili su u neposrednoj vezi sa borbom protiv Osmanlija i muslimana, njihovim masovnim iseljavanjem i zavođenjem sopstvene vlasti. Borba je imala obilježja vjersko-građanskog rata.²⁴ Srpska vlada je težila 1878. da se stvori čisto srpska nacionalna država, te da se "očisti zemlja od nekrsta" na novoosvojenim područjima.²⁵ Iz vranjskog, niškog, pirotskog i topličkog okruga masovno je iseljeno muslimansko stanovništvo različitog etničkog porijekla.²⁶ Stav srpske Vrhovne komande i vlade Srbije bio je da što manje musli-

Zbornik: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, Tuzla 2001, 20. Opšir. S. Bandžović, *Migracioni pokreti na Balkanu (1877-1879)*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998, 199-223.

²¹ Upor. F. Brodel, *Turska veličina: od Male Azije do Balkana*, "Književne novine", br. 870, Beograd 15. septembar 1993; B. Jelavič, *Istorija na Balkanot*, II, Skopje 1999, 121; S. Faroki, *Religija, etnička zajednica i državni aparat*, "Republika", br. 228-229, Beograd 1-31. januar 2001.

²² K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi*, Znakovi vremena, br. 12, Sarajevo 2001, 181-182.

²³ Vasa Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 538.

²⁴ R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, knj. II, Novi Sad 2001, 267.

²⁵ Upor. D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1990, 172; H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, u zbornik: *Kosmet ili Kosova*, priredili B. Cani i C. Milivojević, Beograd 1996, 153-154.

²⁶ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 528-529.

mana u tim oblastima "kod nas zastane, tim će se veća usluga otadžbini svojoj učiniti" i "koliko ko više Arnauta iseli, tim će sve veće zasluge steći za otadžbinu svoju".²⁷ Muslimani su se iz novopripojenih krajeva, gdje su do 1877. činili većinu, selili, a njihova su obilježja brzo uništavana, shodno doktrini o potpunom nestanku svega što pripada "turskom nasljeđu". Džamija sultana Mehmeda u Pirotu pretvorena je u vojni magacin. Hamam sa dvije kupole je bio napola razrušen. U Leskovcu je porušeno čak i staro kupatilo. Šašit-pašin saraj prvobitno je korišćen kao depo duhana. Porušene su brojne džamije i tekije. U Nišu su od osmanskog nasljeđa sačuvane za budućnost dvije vojne tvrđave i samo četiri vrednije kuće.²⁸ Na gradskoj kapiji tvrđave sultanov znak je ustupio mjesto srpskom grbu. "Crveni saraj", kao i jedno turbe su srušeni sa zemljom. Jedna džamija je služila kao magacin za smještaj baruta. U Niškoj Banji 1889. nije bilo više ni ruševina od nekadašnjeg hamama.²⁹ Sastavni dio integracione ideologije bili su znanje, mitovi i predstave o srednjovjekovnoj historiji. Ovakav splet okolnosti uticao je da kontinuirano potiskivanje "Turaka" prati san o obnovi srednjeg vijeka.³⁰ Slična sudbina pratila je tokom XIX stoljeća i muslimane u Crnoj Gori. Komadanje teritorija koje su naseljavali muslimani na Balkanu i pojava novog, užeg, definiranja identiteta naroda dovela je do diskontinuiteta i fragmentacije svijesti muslimana tog regiona. Njihova historijska svijest nije bila kondenzirana i generacijski prenošena. Ta fragmentacija se manifestirala i u odsustvu svijesti o međusobnoj povezanosti sudbina muslimanskih grupa. Muslimani su se vidjeli samo kao pripadnici zasebnih vjersko-etničkih skupina, čija se historija nije doticala ostalih muslimana na Balkanu.³¹

Osmanska država je bila u dugotrajnoj krizi rastrzana brojnim unutarnjim slabostima i vanjskim pritiscima, kao i nezajajljivim aspiracijama susjednih država. Nakon Berlinskog kongresa ona je postala ovisna od stranog kapitala, preživljavajući sve teže finansijske krize. Bila je, nemoćna pred nadmoćnim evropskim silama, neprestano prisiljavana na politiku diktata i stalnih ustupaka. Takvo stanje koristi Austro-Ugarska koja anektira BiH, Italija da ratom 1911.-1912. otrgne Tripolis i Kire-

²⁷ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000, 486.

²⁸ A. Tahmidžić, *Ostaci-ostataka muslimanske sakralne arhitekture u Nišu*, "Preporod", br. 47, Sarajevo 15. avgust 1972.

²⁹ O. Zirojević-M. Prodanović, *Feliks Kanic - svedok kraja tursko-osmanlijske civilizacije u Srbiji*, "Helsinška povelja", br. 51, Beograd april 2002.

³⁰ S. Ćirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd 1997, 184.

³¹ F. Karčić, *Muslimani Balkana na pragu 21. vijeka*, Znakovi vremena, br. 9-10, Sarajevo 2000, 213.

naiku.³² Aneksija BiH podstakla je pretenzije ratobornih balkanskih država da ostvare dobit na drugoj strani. Porta je pokazala naspram tih događaja mnogo slabosti, što je uvjeravalo njene agresivne balkanske susjede da će morati brzo odustati i od svojih preostalih evropskih teritorija.

Srbija i Crna Gora, nakon aneksije BiH, usmjeravaju svoje ambicije ka jugu, zahvatajući Sandžak, Kosovo, Makedoniju, Skadar i sjevernoalbanske krajeve. Srbija i Crna Gora su, i prije sticanja svoje neovisnosti, bile posebice zainteresirane da osvoje Sandžak kako bi se preko ove teritorije neposredno povezale. Srbi su pisali da je Sandžak za osmansku državu slijepo crijevo, a za Srbiju pupak.³³ Predstavnici Srbije i Crne Gore potpisali su još u junu 1876. u Veneciji tajni ugovor i vojnu konvenciju. Po ovom ugovoru: "obe visoke ugovarajuće strane zaključuju savez kome je opšti cilj oslobođenje hrišćana a bliži i neposredni cilj oslobođenje srpskog naroda u evropskoj Turskoj". Sandžak je pritom bio izdijeljen na interesne sfere ove dvije države.³⁴ Albanci su također svojatali Sandžak, proglašavajući ga, zajedno sa Ko-

³² Jedan britanski političar je tada okarakterizirao odnos prema Osmanskom carstvu: "Sada nije problem kako će se održati Turska, nego kako će se umanjiti potres od njenog pada i šta će se postaviti na njeno mjesto". Opšir. V. Popović, *Istočno pitanje*, III izdanje, Beograd 1996, 220.

³³ Đ. Jelinić, *Novopazarški Sandžak*, Beograd 1910, 1. Počev od 1827. nazivom "Stara Srbija" Srbi označavaju teritoriju Kosova, Sandžaka, južnog Pomoravlja i sjevernog Povodara. Termin "Južna Srbija" uveden je nakon 1912. kada su u sastav Srbije ušle Makedonija, Kosovo, dio Metohije i Sandžak. Pod terminom "Sjeverna Srbija" podrazumijevala se dotadašnja teritorija države Srbije; upor. D. Petrović, *Sandžak: (prema) Raška oblast, "Has"*, br. 70, Novi Pazar 17. februar 1999.

³⁴ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje 1948, 314-316. Srpski general Petar Bojović 1907. u knjizi *Vaspitavanje vojnika* piše: "Ima dosta naše braće Srba muhamedanske (turske) vere. Oni su, kao i oni katoličke vere, bili prisiljeni da prime muhamedansku veru. Ali ipak su pravi Srbi i govore pravim srpskim jezikom. Takve naše braće muhamedanske vere ima najviše u Bosni, Hercegovini, Staroj Srbiji i Makedoniji. Oni siromasi, iako se po svom neznanju, nazivaju Turcima, nisu Turci nego pravi Srbi čije su pretke Turci naterali silom da prime muhamedansku veru. Oni sada i sami počinju uvidavati da su Srbi, i počinju se priznavati i nazivati Srbima muhamedanske vere, kao što priznaju da su Srbi i oni katoličke vere nazivajući se Srbima katolicima. Zbog ovoga mi treba uvek da imamo na umu onu pametnu srpsku izreku: "Brat je mio, koje vere bio". Bog prašta njima, jer im je silom naturena tuđa vera, koju će oni ostaviti i primiti svoju pradedovsku pravoslavnu veru i slavu, kad ih, ako Bog da, oslobodimo i s nama sjedinimo u veliku i silnu srpsku državu, kao što je to bilo pod carem Dušanom Silnim" - prema: T. Gavrić-D. Simović, *Vojvoda Petar Bojović*, Beograd 1990, 40-41.

sovom, za "Gornju Albaniju".³⁵ Austrijanci su, pak, smatrali da je Sandžak za Bosnu "isto što i posjedovanje Bosfora za Crno more".³⁶ Zbog sveopće situacije, žive zainteresiranosti posebice za Sandžak, gdje su, nakon 1878. godine, počeli dolaziti i naseljavati se muhadžiri iz BiH, kao i krajeva koji su, odlukama Berlinskog kongresa, pripali Crnoj Gori i Srbiji, srpska vlada je 1909. pravila planove za stvaranje organizacije srpskog naroda u Sandžaku.³⁷ Do realizacije ovog projekta zbog splešnjavanja aneksione krize 1909. i pritisaka evropskih sila nije došlo, ali pojačane obavještajno-informativne aktivnosti, kao ni u prethodnim vremenima, nisu izostale. Srbija je pomagala komitske pokrete Srba u Osmanskom carstvu, ubacivala ljudstvo i oružje, pomagala i organizirala Srbe u borbi protiv organa vlasti "ali da se to radi organizovano i oprezno". U tome su se naročito aktivno, pored političara, isticale i srpske pogranične vlasti. Crna Gora je, s druge strane, pokazivala interes za slične akcije u beranskom, bjelopoljskom i pljevaljskom kraju.³⁸ Akcije paravojnih formacija su bile jedan od načina da se izmijeni ili ubrza tok historije. Među državicima Crne Gore i Srbije se već 1910. počelo govoriti o savezu za rat protiv osmanske države. Inicijativa je došla od Crne Gore, koja je "uvijek bila spremna" za izazov i podsticanje nemira u rovitom osmanskom susjedstvu.³⁹

³⁵ B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak između Austro-Ugarske i Arbanasa*, Užički zbornik, br. 21, Užice 1992, 35; upor. P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001, 94.

³⁶ K. Isović, *Austro-ugarsko zaposjedanje Novopazarskog sandžaka 1879. godine*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, god. IX, Sarajevo 1958, 111. O nastanku, granicama i fizionomiji Sandžaka opširnije vidi: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 232-234; A. Aličić, *Uređenje Bosanskog elajeta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983, 61, 84, 122.

³⁷ Arhiv Srbije u Beogradu (dalje: AS), Ministarstvo inostranih dela Kraljevine Srbije (dalje: MID), Prosvetno-političko odeljenje (dalje: PPO), 1909, br. 122. Opšir. D. Pejatović, *Osvrt na nekoliko pitanja iz projekta za stvaranje organizacije srpskog naroda u Novopazarskom Sandžaku 1909. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVI, Prijepolje 1995, 349-359. Dr. Slavenko Terzić u "Politici" od 6. septembra 1993. piše o Sandžaku pri kraju osmanske uprave: "Poslednjih godina turske vlasti usledilo je masovno proterivanje čifčija - Srba zavisnih seljaka sa imanja koja su obrađivali. Ima više primera nasilne islamizacije, posebno žena, silovanja i drugih oblika svakodnevnog ponižavanja". Logično bi bilo, po takvom sudu, da se svi ti "nasilno islamizovani" nakon 1912. masovno i dobrovoljno vrata "pravoj vjeri", ali o tome nema nikakvih potvrda.

³⁸ V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903-1912*, Nova Varoš 1972, 360; Č. Lučić, *Previranja u Raškoj oblasti krajem 19. i početkom 20. vijeka*, Istorijski zapisi, br. 3, Podgorica 1997, 100-102.

³⁹ N. Rakočević, *Odnosi Crne Gore i Srbije 1903-1918*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1984, 95.

Stvaranjem saveza Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke 1912. bile su okončane pripreme za rat. Formiranje saveza počivalo je na sistemu ugovora koji su sadržavali i tajne klauzule. Ovom savezu je bilo najvažnije da vojnički slomi Osmansko carstvo i definitivno ga eliminira kao evropsku državu. Balkanske države su uvidale da udruživanjem zajedničkih snaga raspolazu vojnim potencijalima sposobnim da osmansku državu poraze i potpuno potisnu sa Balkana, kao i političkim mogućnostima da Evropu brzo suoče sa situacijom "svršenog čina". Ofanzivne namjere balkanskih saveznika bile su brižljivo skrivane od velikih sila. Jedino je Rusija bila upoznata sa njihovim planovima.⁴⁰ Nijedna koalicija do tada, poput ove koalicije pravoslavnih naroda i država, nije pvela rat na temelju nejasnijeg međusobnog dogovora o tome za što se, doista, bori nego što su to učinili sudionici ove vojne akcije protiv Porte. Bugarski historičar Ivan Ilčev je analizirajući propagandu balkanskih država tokom XIX i prvih decenija XX stoljeća zaključio da su u svim ovim zemljama propagandne metode bile identične, a činjenice uklopljene u postojeće, unutarbalkanske stereotipe. Sopstveni narod je uvijek dobar, naglašeno je "mi", naspram njih, a "oni" su uvijek cjelina i svi su isti. Protagonisti propagandi su uvijek iskreni, žrtve i mučenici, dok su oni drugi, protiv kojih je ona usmjerena, njihova potpuna negacija.⁴¹ Većina stanovništva Grčke, Srbije, Bugarske i Crne Gore pružala je otvorenu podršku ciljevima antiosmanskog saveza i potonjeg balkanskog rata. Tradicionalna antiosmanska osjećanja i tvrdi, atavistički stavovi bili su glavna pokretačka snaga. Pred izbivanje rata u srpskim krugovima se isticalo da se ne postavlja pitanje da li je Stara Srbija pravoslavna ili muslimanska, "nego je li srpska ili arnautska", i da treba "muslomanske Srbe pribrojiti pravoslavnim i katoličkim Srbima". Ljubomir Jovanović je pisao da Staru Srbiju treba pridružiti Srbiji jer je ona "mala i sa toliko strana zatvorena - kao zagušena". Stojan Protić je demantirao pojedine tvrdnje da je nakana Srba da stvaraju Srbe tamo gdje ih nema, ali je potvrđivao kako je životno pitanje "oslobođenje i ujedinjenje Srba", pa "ko nam otima rođenu braću, mi ćemo s bolom istina u duši ali po nevolji biti protiv njega. To treba da znaju i braća od stričeva i stričevi, pa da ne diraju u te osjetljive žice", jer je postojeća Srbija "mala i neja-

⁴⁰ Upor. D. Zografski, *Golemite sili na Balkanot vo počotkot na XX vek (1900-1914)*, Glasnik, br. 2-3, Skopje 1970, 61-62; D. Đorđević, *Na počotku razdoblja ratova*, u: *Istorija srpskog naroda*, VI knjiga, I tom, Beograd 1983, 188; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 22.

⁴¹ Prema: Lj. Trgovčević, *Zamrznuta slika nesreće i mržnje*, "Danas", Beograd 18. januar 2000. Opšir. S. Bandžović, *Balkan i historiografski stereotipi*, Beharistan, br. 7-8, Sarajevo 2002, 179-201.

ka", samo "jabuka u koju će lako svagda zagristi svaki halapljivac".⁴² Južnoslavenski program Srbije nikada nije bio ništa drugo do njeno pomoćno oružje.⁴³

Albanci u Kosovskom i Skadarskom vilajetu su svojim ustancima 1909.-1912. najneposrednije postavili na tapet opstanak osmanske države u Evropi. U ljeto 1912. došlo je do albanskog ustanka. Albanski ustanici su zauzeli Skoplje, Prištinu, Peć, Đakovicu i Prizren.⁴⁴ U historiografiji je nerijetko zanemarinana činjenica da su se 1912. Kosovo i dio Makedonije već nalazili u rukama albanskih ustanika. Na smišljeni nagovor nekih uglednijih Srba Albanci u Skoplju, gdje je bilo prisutno dosta konzula i stranih novinara, oslobađaju iz zatvora preko 1.500 lica koja potom pljačkaju i izazivaju nered u ovom gradu. To se sa srpske strane, koja se pripremala za rat i tražila povoda za njegovo izbijanje, i priželjkivalo jer "kad se to moglo desiti u Skoplju kod toliko evropskog sveta, šta je tek po ostalim palankama". Evropska štampa potom piše: "U Turskoj je rasulo", a balkanska "Naša braća izgiboše u Turskoj".⁴⁵ U avgustu 1912. grof Berthold, ministar inostranih poslova Austro-Ugarske, predložio je vladama velikih sila novi program reformi u Osmanskom carstvu, ali je sve već bilo kasno. Ratni mehanizam je postao operativan. Porta se bezuspješno obraćala velikim silama sa zahtjevom da izvrše dodatni pritisak na agresivne balkanske države kako bi one odustale od svojih ratnih pohoda.

U predvečerje rata sa granice su u Beograd slati izvještaji o pripremama za rat, kao i instrukcije ovlašćenim oficirima da se "napadnu muhadžiri u selima na Kopaoniku prema turskoj strani i da ih unište, a narod preko granice da odmah počne oružati".⁴⁶ Određivana su i posebna lica koja su imala zadatak da pale muhadžirske kuće u prijepoljskom kraju, za šta su i nagrađivana.⁴⁷ U toku avgusta i septembra 1912. Crna Gora je inscenirala "incidente" na svojoj južnoj granici, a Srbija je pojačala aktivnosti svojih komita.⁴⁸ U maskiranju svojih istinskih ratnih ciljeva, osvajači obilatno, demagoški koriste prave arsenale "miroljubivih" razloga. Združene balkanske države su, da bi preduhitrile nagoviještenu demokratizaciju Osmanskog carstva, što bi pred Evropom poništilo motive za novi ratni pohod i diobu osmanskih zema-

⁴² O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, Beograd 2002, 70, 202.

⁴³ A. J. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990, 283.

⁴⁴ S. Jović-Ž. Atanacković, *Bitke i bojevi*, Niš 1983, 78; Đ. Mikić, *Albansko pitanje i albansko-srpske veze u XX veku (do 1912)*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1985, 154-155.

⁴⁵ J. Popović, *Život Srba na Kosovu 1812-1912*, Beograd 1987, 201, 386.

⁴⁶ AS, MID, Političko odeljenje (dalje: PO), 1912, dosije 8, pov. br. 1684.

⁴⁷ AS, MID, PPO, 1912, f. I, br. 4062.

⁴⁸ N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo 2000, 295.

lja, započele 1912. rat, u kome je, pored kršenja međunarodnog prava i postojećih sklopljenih sporazuma, aktueliziran, do svireposti, termin - osveta.⁴⁹

Rat je, prema dogovoru, prva započela Crna Gora prodorom u sjevernu Albaniju i Sandžak. To što je Crna Gora prva krenula u rat bilo je proba reakcije velikih sila, posebno Austro-Ugarske. U slučaju nepovoljnog razvoja događaja smatralo se da bi se za Crnu Goru založile Rusija i Italija. U crnogorskoj objavi rata navedeno je da se prekidaју svi odnosi sa Portom, "prepuštajući sreći oružja Crnogoraca priznanje njihovih prava i vekovno nepriznatih prava njihove braće u Otomanskom Carstvu".⁵⁰ Druge balkanske zemlje-saveznice su ubrzo uputile ultimatumе Porti, kojim su, između ostalog, zatražile nove reforme pod hrišćanskim nadzorom i hitnu demobilizaciju osmanske vojske. Porta na to, jasno, nije mogla dati pristanak i uslijedile su objave rata sa svih strana.⁵¹ U rat protiv Osmanskog carstva Srbija i Crna Gora su, željne konačnog obračuna sa Osmanlijama, krenule sa borbenim pokličem: "Za krst časni i slobodu zlatnu".⁵² U Proglasu kralja Crne Gore Nikole Petrovića 26. septembra 1912. povodom objave rata Osmanskom carstvu se ističe: "Nijesmo sami. S nama je Bog, s nama su balkanske hrišćanske kraljevine, sa kojijema smo udruženi u zajednicu, za čim sam vazda čeznuo i koju su sve do navale azijskog osvajača željno očekivali toliki pasovi balkanskih naroda".⁵³ Vrhovna komanda crnogorske vojske u ovom ratu bila je puka improvizacija. Skoro sve njene poslove obavljao je kralj Nikola, čijom su aktivnošću dominirale dvije težnje: prigrabiti što više teritorija i što efektnije osigurati prestiž dinastije Petrovića. Crna Gora je svojim ponašanjem i po-

⁴⁹ D. Radojević, *Odumiranje mita*, "Monitor", br. 403, Podgorica 10. jul 1998. Crnogorci su strahovali da će "popravljanje" Osmanskog carstva "bilo pod oblikom vladavine mladoturske, bilo staroturske", biti "jedino na štetu i pravu propast nas Balkanaca" - cit. prema: H. Batovski, *Crna Gora i Balkanski savez 1912. g.*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Cetinje 1957, 51.

⁵⁰ *Balkanski ugovorni odnosi*, I, 1876-1918, priredio M. Stojković, Beograd 1998, 314. Velike sile su, međutim, napravile tek demarš u kojem je rečeno da se protive svakoj akciji koja može izazvati narušavanje mira, i da, ako izbije rat one neće dopustiti, po završetku sukoba, nikakve izmjene postojećeg teritorijalnog rasporeda na Balkanu.

⁵¹ AS, MID, PO, 1912, f. XII, d. 6.

⁵² Medalja koja je dodjeljivana srpskim vojnicima povodom pobjede u Prvom balkanskom ratu zvala se "Osvečeno Kosovo", u znak osvete Osmanlijama zbog izgubljene bitke na Kosovu 1389. godine.

⁵³ AS, MID, PO, 1912, P/31-VI. Cetinjski "Glas Crnogorca" (br. 40), je 18. septembra 1912. objavio naredbu kralja Nikole o mobilizaciji: "Ovaj važni korak, izazvan neprestanim pograničnim neredima i jakim pojačanjima carske otomanske vojske duž naše granice, sredstvo je za zaštitu zemlje i njenih državnih i nacionalnih interesa u sadašnjim ozbiljnim prilikama".

stupcima predstavljala remetilački činilac u međunarodnoj politici.⁵⁴ Njoj je bilo najviše stalo do rata, pošto se mogla teritorijalno proširiti jedino osvajanjem teritorija pod osmanskom upravom, naročito sjevernoalbanskih krajeva, Medove i Skadra koji je za nju bio "životno pitanje", davnašnji san mnogih generacija Crnogoraca.⁵⁵ Ratni motivi Crne Gore u Prvom balkanskom ratu imali su snažnu ekonomsku osnovu, jer su Limska dolina, bogata Metohija i plodna ravnica oko Skadarskog jezera pružali velike mogućnosti da se obezbijedi materijalna egzistencija Crnogoraca. Većinu stanovništva Crne Gore činila je agrarna sirotinja - siromašni zemljaci i bezemljaši. Sa 19.436 hektara plodnog zemljišta, koliko je Crna Gora imala pred Prvi balkanski rat, ona nije mogla da ishrani 240.000 stanovnika.⁵⁶ U proklamaciji srpskog kralja Petra I od 5. oktobra 1912. rat protiv Osmanskog carstva je okarakteriziran kao "sveti boj za slobodu porobljene braće, za bolji život i napredak Kraljevine Srbije". Ovom proklamacijom, koju su potpisali svi članovi vlade na čelu sa Nikolom Pašićem, kralj Petar je skrenuo pažnju svojoj vojsci da će ona u "Staroj Srbiji" pored hrišćana zateći i "Srbe muslimane koji su nam isto tako dragi, a s njima i Arbanase, hrišćane i muslimane, s kojima naš narod živi zajedno 1300 godina obično deleći s njima i sreću i nesreću. Mi im svima nosimo slobodu, bratstvo, jednakost u svemu sa Srbima".⁵⁷ Ratne ciljeve Srbije je 1912. obrazložio Jovan Cvijić u članku "Balkanski rat i Srbija" koji je objavljen i na engleskom jeziku. On je najprije ustvrdio geografsku oblast za koju se vezuju interesi Srbije. To je "Stara Srbija" koju je trebalo zauzeti zbog tamošnjih Srba, objašnjavajući dalje glavni cilj: da je izlaz na more za Srbiju, "pre-

⁵⁴ D. Živojinović, *Nevoljni saveznici: Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD 1914-1918*, Beograd 2000, 19.

⁵⁵ M. Đurišić, *Uloga kralja Nikole u Prvom balkanskom ratu*, Istorijski zapisi, br. 1, Titograd 1960, 69; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995, 229-230. Skadar je bio glavni cilj operacija crnogorske vojske. Za akcije u tom pravcu bile su koncentrirane dvije trećine vojske, a ostatak je bio određen za operacije prema Pljevljima, Bijelom Polju, Beranama, Peći i Gusinju. Crnogorci su početno strahovali od reakcije Austro-Ugarske na njihova osvajanja u Sandžaku. Opšir. M. Vojvodić, *Skadarska kriza 1913. godine*, Beograd 1970, 23; N. Rakočević, *Odnosi Crne Gore i Srbije 1903-1918*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1984, 96.

⁵⁶ Š. Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, knj. I, Bar 1995, 61.

⁵⁷ V. Kazimirović, *Crna ruka*, Kragujevac 1997, 529. Dr. E. Mušović ovu proklamaciju različito navodi. U zborniku *Novi Pazar i okolina*, ne navodeći izvor, on citira da će srpska vojska "u staroj Srbiji pored hrišćana zateći Srbe i muslimane", odnosno u svojoj knjizi *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara* da će srpska vojska "pored hrišćana zateći i muslimane". Upor. *Novi Pazar i okolina*, Beograd 1968, 279; E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd 1979, 44.

ko Stare Srbije dolinom Drima” pitanje od životnog značaja: “Tek sa izlazom na Jadransko More Srbija bi imala uslova za ekonomsku samostalnost i bila bi zadovoljena. To je jedna od glavnih težnji rata koji je započeo”.⁵⁸ Crnogorska i srpska vojska su težile da odvojeno, bez obzira na prethodne dogovore, što prije osvoje pojedine krajeve i gradove, kako bi im to bio jedan od argumenata, da ih docnije zadrže u okviru svoje države. Obe vojske su žurile da u Sandžaku i na Kosovu zaposjednu što više teritorija. Kralj Nikola je naredio serdaru Vukotiću, komandantu Istočnog odreda, da se u Peći ne zadržava ni časa “no naprijed i kaži vojsci da je to moja želja, pa šta bog da. Naprijed što brže, ako boga znaš”. Srpska vrhovna komanda je, na drugoj strani, požurivala komandanta Treće armije da “što pre zauzme Prizren i Đakovicu, dokle tamo nisu stigli Crnogorci”.⁵⁹ Proklamirani ideali s kojima su balkanski saveznici krenuli u rat 1912. pretvorili su se brzo u običnu pljačku i razbojništvo, u masakre “naroda Polumjeseca” u interesu “kulture” Krsta.⁶⁰ Osmansku vojsku je rat zatekao usred sporog procesa obnove. Ona, vodeći odbrambeni rat, trpi poraze kod Skadra, Jedrena, Kirk-Kilise, Čataldže, Lile Burgasa, Soluna. U osmanskim vojnim skladištima na hiljade novih topova i pušaka ležalo je beskorisno jer vojnici nisu znali s njima rukovati. Velike mase muhadžira sa sjevera hrlile su ka Istanbulu, “jad i nesreće su preplavile ulice”.⁶¹ Džamije i škole su bile prepune ranjenika i muhadžira. U Istanbulu se krajem 1912. pojavila kolera. Odmah nakon njene pojave austrijske vlasti u BiH su naredile zatvaranje granice prema Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Brojni muhadžiri su ipak nalazili načina da ovu granicu pređu. Već krajem oktobra 1912. u BiH se, osim njih, nalazilo i 1.600 izbjeglih osmanskih vojnika.⁶²

Velike sile su se pretvarale da ih događaji na Balkanu prevazilaze. U Berlinu, kao i u Londonu, smatrali su da je bolje neutralno sačekati rasplet balkanske ratne

⁵⁸ D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 203-205. U proglasu, štampanom na albanskom jeziku četiri dana prije izbijanja rata, srpski general Boža Janković, komandant III armije, je upozoravao: “Mi nosimo u jednoj ruci pravdu, istinu, poštenje i čast, a u drugoj barut i olovo. Ko nam izade na susret kao brat, zagrlićemo ga bratski” - prema: V. Kazimirović, *Crna ruka*, 536.

⁵⁹ M. F. Petrović, *Od oslobođenja do ujedinjenja Srbije i Crne Gore*, feljton, “Politika”, Beograd 4. decembar 1998.

⁶⁰ *Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912-1913*, Znakovi vremena, br. 11, Sarajevo 2001, 174; opšir. *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balcan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C. 1914.

⁶¹ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, 525.

⁶² M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao, br. 4, Beograd 1985, 139.

drame.⁶³ Istaknuti francuski intelektualac Pjer Loti je povodom osmanskog poraza, braneći Osmanlije "napuštene, prevarene od svih, pokradene", kritizirao ponašanje Zapada: "napredak, civilizacija, hrišćanstvo, sve je to ekstra-brzo ubijanje, ubijanje poput mašine", napadajući balkansku gramzivost koja se nije zadovoljavala samo sa već osvojenim teritorijama, nego je težila zauzimanju Istanbula, optužujući Evropu za saučesništvo u tom komadanju Osmanskog carstva: "Bruka, bruka za Evropu, bruka za njeno lažno hrišćanstvo".⁶⁴ Napad balkanskih država na Osmansko carstvo neki su upoređivali sa napadom saveza evropskih država 1792. na Francusku. Njemački car Vilhelm u svojoj bilješci, pak, zapisuje da su se Turci "pokazali potpuno nesposobnim da zadrže zemlje i moraju napolje".⁶⁵ Najsnažniji pokretački činilac u balkanskim ratovima, uz mentalni povratak u srednji vijek, bio je agresivni nacionalizam. Dragiša Vasić je napisao da su balkanski narodi u ovim ratovima otkrili svoje "karaktere".⁶⁶ Pandorina kutija je bila širom otvorena. Nacional-šovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana. U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država.⁶⁷ Kada nacionalno-osvajачka ili nacionalno-osvetnička raspoloženja ovladaju, tada se pojave na površini najgrozniji antipodi ljudskoj kulturi i humanističkom duhu. Većinu stanovništva na zauzetim teritorijama nisu činili niti Bugari, niti Srbi i Grci, već pripadnici drugih etničkih zajednica. Balkanski saveznici su novoosvojene teritorije shvatali kao ratni plijen i nastojale su silom da nametnu svoje interese i narasle apetite.⁶⁸ Počinjeni su ve-

⁶³ Upor. P. Stojanov, *Obidite na golemite evropski državi da ja sprečat Balkanskata vojna vo 1912 godina*, Glasnik, br. 3, Skopje 1976, 135-138; P. Dimon-F. Žoržon, *Umiranje jednog carstva (1908-1923)*, u zbornik: *Istorija Osmanskog carstva*, 732.

⁶⁴ A. Vileže, *Pjer Loti i balkanska Evropa*, Stvaranje, br. 8-10, god. L, Podgorica 1995, 938-939. Turska je u teškom položaju, piše Loti, "jer su jednodušno odbačeni i prezreni ugovori... ta Turska kojoj su tri nedjelje ranije sva ministarstva pravde svečano obnovile data obećanja o teritorijalnom integritetu" bila je napuštena a Evropa prvenstveno "zaokupljena podjelom onoga što je od nje ostalo".

⁶⁵ A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd 1981, 113; Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci 1908-1912*, Banjaluka 1983, 332.

⁶⁶ O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 47.

⁶⁷ T. Simovski, *Balkanskite vojni i nivnite reperkusii vrz etničkata položba na Egejska Makedonija*, u Zbornik: *Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka Prvog svetskog rata*, Beograd 1976, 324; *Nedovršeni mir: Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd 1998, XIX; V. Ortakovski, *Minorities in the Balkans*, Skopje 1998, 92-93.

⁶⁸ Upor. J. Marjanović, *Reforma ili revolucija na Balkanu*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3-4, Beograd 1975, 7; L. Vrkić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001, 92.

liki zločini (*magnum crimen*). Ono što je balkanskim ratovima udarilo pečat najbarbarskijih ratova, pisao je Dimitrije Tucović, to su bile "reke krvi poubijanoga neboraćkog stanovništva, nevine dece, žena i mirnih ljudi, radnoga sveta Stare Srbije, Albanije, Makedonije i Trakije, čija je jedina krivica što se drukčije bogu moli, što drugim jezikom govori, drugo ime nosi i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao četiri divlje najezde".⁶⁹ U britanskom parlamentu čuli su se glasni protesti protiv zločina i lažnih nosilaca "kulture" i slobode, kao i iskazi da je saglasnost da se sa muhadžirima postupa kao i sa onima iz 1878. godine "užasna sramota i blamaža za civilizirane države".⁷⁰ Strani novinari su pisali o zarobljenim osmanskim vojnicima kojima su nos i gornja usna bili odrezani. Edith Durham je vidjela devet žrtava koje su preživjele odsijecanje noseva. Nosna kost im je bila odsječena i odstranjena zajedno sa cijelom gornjom usnom. Crnogorci su, kako su se hvalisali, nakon svake bitke išli naokolo i oskaćivali ranjene: "nijedan nos nisu ostavili na truplu između Berana i Peći". U većini slučajeva su preživjele žrtve umirale od dodatnog krvarenja.⁷¹ Sječa glava i kidanje nosa neprijatelju, kroz historiju, pothranjivali su "plemenštinu" i podvajali Crnogorce na "zaslužne" i "obične", na "soj" i "nesoj".⁷² U zasluge predaka ubrajao se i broj posječenih "turskih" glava. Kada su dva crnogorska vojnika ubijena u blizini sela Punoševca na Kosovu, to selo je spaljeno do teme-

⁶⁹ On je ocijenio da zločini nisu bila djela pojedinaca ni ličnog raspoloženja, već sastavni dio "nacionalne" politike balkanskih država, čije su vojske ubijale nedužno muslimansko stanovništvo "sa zločinačkim uverenjem da time vrše jedno 'nacionalno delo', da, skidajući taj nevini svet s lica zemlje, skidaju s vrata neprijatelja sa kojim će u budućnosti biti teško izaći na kraj". Opšir. "Radničke novine", br. 223, Beograd 22. oktobar 1913; D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd 1980, 160-164.

⁷⁰ S. Korkut, *Dvije preuzete rezolucije*, Socijaldemokrat, br. 5, Sarajevo 2001, 150; opšir. S. Bandžović, *Muslimani u Makedoniji i Prvi balkanski rat*, Znakovi vremena, br. 13-14, Sarajevo 2001-2002, 206-221.

⁷¹ Neki podgorički gimnazijski profesor Kovačević najavljuvao je prije rata da neće ostati mnogo Turaka sa nosevima, tumačeći to činjenicom da oni i nisu ljudi, da je rezanje noseva stari crnogorski običaj: "Kako da vojnik dokaže svoje junaštvo svom komandantu, ako ne donese noseve? Naravno da ćemo rezati noseve, uvijek smo ih rezali" - prema: B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000, 187.

⁷² Knjaz Danilo je, primjerice, uveo tefer u koji su upisivane sve "turske" glave, koje su Crnogorci posjekli, i to na način da se zna ko je, gdje i kada i čiju glavu posjekao. Za posječene "turske" glave dodjeljivane su i medalje sa svjedočanstvom. Nazvati nekog glavosječom smatralo se znakom osobitog uvažavanja. Opšir. P. Stojanović, *Običaji sječe glava i kidanja nosa u crnogorsko-turskom ratovanju (osvrta na stanje u XVIII, XIX i na početak XX vijeka)*, Istorijski zapisi, br. 2, Titograd 1979, 72, 91.

lja. Stanovništvo je pobijeno, a djecu koja su bježala nabijali su na bajonete i bacali u kuće u plamenu.⁷³ Đakovica je bila opljačkana "do poslednjeg dućana". Nije bilo obzira ni prema radnjama čiji su vlasnici bili Srbi: "zaprepašćenje je ovladalo i kod hrišćana i kod muslimana".⁷⁴ U Ferizaju (Uroševcu) su izbjegli Albanci bili pozvani da se vrate svojim kućama, da bi potom, 300-400 onih koji su to uradili, bili pobijeni. Srpski štab je izdao naredbu da svako naselje, u kojem je ispaljen metak iz albanske puške na srpske vojnike, bude uništeno. Nakon toga je došlo do masakra albanskog stanovništva. Samo oko Prizrena ubijeno je više od pet hiljada ljudi, a između dvanaest do petnaest hiljada je nestalo.⁷⁵ Od 32 džamije u Prizrenu, 30 je vojska pretvorila u kasarne, skladišta municije i spremišta za sijeno.⁷⁶ O. Zirojević navodi da su se osveta Kosova i kosovski mit krajem XIX i prvih decenija XX stoljeća postepeno preinačili u vidovdanski kult i Vidovdan postaje simbol "krvave, bespoštedne osvete nad svim što je tursko, muslimansko uopšte".⁷⁷ Kosovo je za Srbe imalo kvazimistični status. Čitave su generacije dovodene u iracionalno stanje zbog izgrađenog osjećaja potrebe za kolektivnom osvetom. Osvajanje Kosova poistovećivano je sa obnavljanjem stare srpske države. Međutim, kada se srpska vojska 1912. našla na Kosovu, većinu nisu u toj oblasti imali Srbi već Albanci, koji se nisu smatrali oslobođenim već pokorenim.⁷⁸ Dimitrije Bogdanović navodi da srpska politika, pak, jednostavno nije znala šta će uopće sa "Arnautima" u "Staroj Srbiji", niti je bila svjesna perspektive tog problema.⁷⁹

⁷³ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd 1991, 113; upor. *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 1, Beograd 1981, 418-419.

⁷⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. V, sv. 3, Beograd 1986, 308.

⁷⁵ J. Udovički, *Spone i sukobi*, "Republika", br. 188, Beograd 1-15. maj 1998.

⁷⁶ N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, 298-302. Dr. Hakif Bajrami iznosi procjenu, na osnovu britanskih izvora, da je u Kosovskom, Skadarskom, Bitoljskom i Janinskom vilajetu 1912.-1913. bilo ubijeno oko 150.000 ljudi, "po kratkom postupku i bez ikakvog povoda". Srpska vojska će 1913.-1914. zapaliti ili do zemlje uništiti 133, a crnogorska 102 albanska sela. Opšir. H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 156-165.

⁷⁷ Upor. O. Zirojević, *Kosovo u kolektivnom pamćenju*, u: *Srpska strana rata*, Beograd 1996, 218; M. Seels, *Vjera, historija i genocid u Bosni i Hercegovini*, Glasnik, Rijaset Islamske zajednice u BiH, br. 1-2, Sarajevo 1998, 97-98.

⁷⁸ "Monitor", Podgorica 27. mart 1998. Akademik R. Samardžić piše da je zauzimanje Kosova 1912. za Srbe značilo "povratak na silom uzetu zemlju". Opšir. R. Samardžić, *Za carstvo nebesko*, u Zbornik: *Kosovska bitka i posledice*, Beograd 1991, 12.

⁷⁹ D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 207.

Makedonija je 1912.-1913. bila u plamenu. Ona je bila dva milenija "odlagalište" raznih naroda koji su tu napravili pravi "etnografski muzej".⁸⁰ Za promatrača sa Zapada bila je, pak, prava "terra incognita".⁸¹ Makedonija je nakon 1878. postala velika jabuka razdora između Srbije, Bugarske i Grčke. Njihovi politički i privredni interesi su se permanentno umnožavali i međusobno sukobljavali. Sve ove države su smatrale da će ključ za kontrolu Balkana pripasti onome ko stekne prevlast nad Vardarskom dolinom. Srbi su Makedoniju proglasili "Južnom Srbijom", Bugari, pak "Zapadnom Bugarskom", a Grci su je smatrali "kolijevkom Aleksandra Makedonskog". Makedonijom od 1878. krstare mnogobrojne komitske čete pristigle iz Bugarske, kao i one koje su formirane od lokalnog stanovništva. Srpske komite su također počele sve ofanzivnije djelovati.⁸² Bugarske, srpske i grčke komite nisu vodile borbu samo protiv Osmanlija, nego i jedni protiv drugih. Terorističke akcije su bile jedan od načina da se izmijeni ili dinamizira tok historije. Pitanje nacionalne identifikacije makedonskih Slavena bilo je veoma zamršeno. Balkanski hrišćanski takmaci različito su ocjenjivali njihovu nacionalnu pripadnost.⁸³ Srbi su, primjerice, Makedonce smatrali Srbima čija je nacionalna svijest, zbog dugotrajne bugarske propagande postala labilna, pomućena, ali da je Makedonija neosporno historijski srpska zemlja. O stanovništvu Makedonije postoji veliki broj kontradiktornih statistika. Pošto je ona bila područje za koje su se borili Grci, Bugari i Srbi, prezentirane su najrazličitije statistike. U brojnim navodima muslimansko stanovništvo nije ni spominjano. U periodu od 1875. do 1881. u Makedoniji se našlo, prema nekim podacima, oko milion muhadžira iz Bugarske, jugoistočne Srbije (Jablanice, Kuršumlije, Bele Palanke, Vranja, Niša, Pirota), Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i Kosova.

⁸⁰ B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve moguće: Prilozi za etnologiju Balkana*, 201. Makedonija u svojim prirodnim i geografskim granicama zauzima površinu od 66.725 kvadratnih kilometara. Od 1870. njena teritorija je, unutar Osmanskog carstva, administrativno poglavito pripadala Solunskom, Bitoljskom i Kosovskom vilajetu, nakon njegovog osnivanja, koji je iz nje uključivao samo Skopski sandžak sa pet kaza: Skopskom, Kumanovskom, Tetovskom, Kratovskom i Kočanskom. Nakon balkanskih i Prvog svjetskog rata Makedonija je bila podijeljena između tri balkanske države. Grčkoj je pripala tzv. "Egejska Makedonija" (34.153 kvadratna kilometra); Kraljevini SHS tzv. "Vardarska Makedonija" (25.774 kvadratna kilometra) i Bugarskoj tzv. "Pirinska Makedonija" (6.798 kvadratnih kilometara). Opšir. D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd 1950, 2.

⁸¹ M. Dogo, *Pretstavite za Makedonija na Zapad vo XIX i XX vek*, Glasnik, br. 1, Skopje 1987, 105-106.

⁸² M. F. Petrović, *Dokumenta o Raškoj oblasti 1890-1899*, Beograd 1997, 396.

⁸³ M. Jambajev, *Ruski konzuli o makedonskom pitanju*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1998, 143; upor. S. Kiselinovski, *Etničkite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje 2000, 9.

Skoro u svim njenim gradovima su nastale muhadžirske mahale. Nastala su i brojna, siromašna muhadžirska sela.⁸⁴ Cilj ratnih operacija u Makedoniji 1912. nije bilo samo zauzimanje novih teritorija, već i eliminiranje drugih ili protivničkih etničkih i vjerskih zajednica, makar u kulturnom i statističkom smislu.⁸⁵

Lav Trocki je izvještavao 1912. o komitskim divljaštvima i okrutnostima nedaleko od Prilepa, zbog kojih je regularna srpska vojska prigovarala: "*da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali*".⁸⁶ Vatre zapaljenih sela bile su jedini signal kojim su se pojedine kolone srpske vojske međusobno obavještavale o svom "*napredovanju*" i pravcima kretanja. Sa padom Kumanova u srpske ruke u Skoplju se slegao "*ceo onaj svet arnautskog stanovništva koje je srpska vojska, nadirujući sa severa, gurala pred sobom i koje je tu, tražeći utočišta, velikim delom našlo - smrt*".⁸⁷ Milorad Marković, srpski borac, svjedočio je o zbivanjima u Strumici krajem oktobra 1912. godine: "*I dalje isto. Komite čine svoje: ubijanja se nastavljaju. Bio sam, baš, svedok jednog groznog čina: pored mog stana provedoše milicija i komite deset Turaka. Vodeći ih, nemilosrdno ih tuku kundacima. U jedan mah gurnuše ih napred - i počеше ih bosti bajonetima. Nasta dreka, zapomaganje. To potraja za trenutak- nasto krkljanje i sve se utiša. Ranjene i dalje bodu. Posle toga pljačka. Izgleda da komite sve svoje stare račune svršavaju, ili, da dovode pred sud Turke da bi ih posle opljačkali. U varoši komite pljačkaju: vele da je jedan imao punu fišekliju lira, oduzeli, silovanja se vrše itd*". On je dalje kazivao o zbivanjima u blizini Prilepa i sudbini muhadžira koji su bili izloženi napadima srpske vojske. Oficiri su nagovarali vojnike da pljačkaju zbjegove. Oni su uzimali zlato a vojnici ostale vrijedne stvari. Također su oficiri silovali žene: "*iz varoši vodi divan drum preko Belasiće uz brdo. Prođosmo selo Kosturino. S obe strane puta još sveže humke. Tu su sahranjeni pomrli iz zbege. Putem - masa spavača i stvari, mahom jorgani. Oko jedne ćuprije leševi još nesahranjeni, staro, mlado; izgladneli psi. Jedno dete i posle 5-6 dana ostalo je još lepo, ispod žbuna leži a opružilo ručice*".⁸⁸ Pojava srpskih jedinica u blizini Skoplja izazvala je pravi haos u ovom gradu. U bolnicama je ležalo preko 900 osmanskih ranjenih vojnika kada se pročulo da srpske jedinice ulaze u grad. Bolnicu su prvo napustili ljekari a potom i bolničarke. Na ulicama je vladala graja i užasna panika. Ranjenici su se, preplašeni i ostavljeni, dizali jedan po jedan puzeći

⁸⁴ M. Pandevska, *Prisilni migraciji vo Makedonija 1876-1881*, Skopje 1993, 104-105.

⁸⁵ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 293.

⁸⁶ L. Trocki, *Srbija, jesen 1912*, feljton, "*Danas*", Beograd 15. jun 1998.

⁸⁷ "*Radničke novine*", br. 223, Beograd 22. oktobar 1913.

⁸⁸ S. Đurić, *Dnevnik pobeda: Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913*, Beograd 1988, 244-246.

i zapomagajući na putu do kasarni ili do ulice, pokušavajući da se probiju do željezničke stanice i vozova koji su odvozili sretnike: "Tu su tako, kao mravi, ležali iznemogli, polumrtvi, onesvešćeni... Nisu mogli dalje. Slabosti i rane ne dadoše im da se spasu, i da se odvuku do voza. Poskapavala je tu većina njih na ulici".⁸⁹ Blizu 2.000 "turskih izbjeglica", većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, "umrlo je od gladi - doslovno od gladi" - pisao je srpski činovnik upućen u Štip da organizira filijalu nacionalne banke.⁹⁰ U jesen 1912. godine, dok grmljavina topova još uvijek nije bila utihnula, u Kumanovo i Skoplje, kao i druga mjesta, počeo je pristizati veliki broj Srba iz Srbije i Austro-Ugarske da ispita mogućnosti naseljavanja u "oslobođenim krajevima".⁹¹ Pobune Albanaca su bezobzirno gušene.

Posebice su stradali muslimani u krajevima koje su u Egejskoj Makedoniji zauzele bugarska i grčka vojska.⁹² Na teritoriji koju su okupirale grčke trupe bilo je spaljeno 16.000 kuća.⁹³ Američka štampa je pisala da "zločini i vandalizmi koje su Grci počinili nisu od one vrste koju ljudski um može opisati".⁹⁴ Gradovi Voden, Neguš, Ber, Enidže Vardar bili su pretvoreni u ruševine.⁹⁵ Samo u Pravaškoj kazi, u egejskom dijelu Makedonije, gdje je živjelo 20.000 muslimana, u svakom selu su grčki vojnici ubili od jednog do 20 lica. Preživjeli muslimani su bili prinuđeni da se isele.⁹⁶ Bugari su u nekim čisto muslimanskim selima izvršili strašna krvoprolića. Bilo je sela u blizini Sereza, Drame, Kavale, koje su bugarski vojnici potpuno uništili, ne ostavljajući u njima žive duše.⁹⁷ U Štipu su bugarske komite opljačkale kuće i radnje

⁸⁹ S. Đurić, *Dnevnik pobjeda: Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913*, 139.

⁹⁰ *Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912-1913*, 172; upor. B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 34.

⁹¹ J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima*, Beograd 1914, 5-6.

⁹² AS, MID, PO, 1912, f. XIII, dosije-3.

⁹³ P. Stojanov, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912-1918)*, Skopje 1969, 208-212; T. Simovski, *Naselenite mesta vo Egejska Makedonija*, I, Skopje 1978, 11.

⁹⁴ H. Silajdžić, *Albanija i SAD kroz arhive Vašingtona*, Sarajevo 1991, 83; upor. M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2001, 255-256.

⁹⁵ G. Todorovski, *Makedonija po rasparčuvanjeto 1912/13-1915* (dalje: *Makedonija*), Skopje 1995, 85.

⁹⁶ S. Kiselinovski, *Etničkite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje 2000, 30-31.

⁹⁷ AS, MID, PO, 1912, f.-XVIII, d-3; *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 2, Beograd 1981, 156-157.

muslimanskog i jevrejskog stanovništva. Pola grada je bilo ispražnjeno.⁹⁸ U toku ratnih operacija i Makedonci su dali eruptivnog oduška svom gnjevu i prema Turcima i muslimanima u cjelosti.⁹⁹ Veliki je broj muslimana prebjegao u Malu Aziju. Novinari su izvještavali o masovnom uništavanju turskih sela. U kočanskom kraju uništeno je selo Vitoš u kome je bilo 100 turskih kuća, i od koga su ostale tek gomile kamena. Njegovi su se stanovnici razbjegli na sve strane. Slična sudbina je zadesila i selo Kalimance od koga su ostale samo ruševine. Preživjelo stanovništvo se rasulo po raznim mjestima u okolini, prepušteno gladi i milosti drugih. Jugoistočno od Kočana nalazilo se veliko selo Gradec koje je imalo oko 500 kuća sa 2.500 do 3.000 stanovnika. Nakon rata više nije bilo nijedne kuće. Nesretni mještani koji su preživjeli napravili su zemunice u kojima su živjeli.¹⁰⁰ Ponašanje saveznika u Prvom balkanskom ratu pokazalo je da njihov cilj u Makedoniji nije bilo samo sticanje teritorija već i odstranjivanje suprotnih ili protivničkih zajednica, makar u kulturnom i statističkom smislu. Nakon svega, pobjednici su se suočili sa zadatkom asimilacije raznorodnog stanovništva, uključujući muslimane i brojne pravoslavne hrišćane, koji nisu posjedovali jasnu nacionalnu svijest. Identitet pripadnika tog dijela stanovništva ovisio je od vremena, mjesta, obrazovanja, porodičnih veza, ličnih sklonosti i djelovanja susjednih država.¹⁰¹

Bugari su vršili sistematska pokrštavanja muslimana u istočnoj i Pirinskoj Makedoniji. U akcijama su učestvovali i sveštenici Bugarske pravoslavne crkve koji su, specijalno za te zadatke, bili poslani iz Bugarske. Po muslimanskim selima vršeno je prikupljanje stanovništva po grupama. Potom su ljudi pojedinačno dobijali nova, pravoslavna imena prema nomenklaturi Bugarske pravoslavne crkve, ili imena iz bugarske historije. Pokrštenici su poprskani "svetom vodičom", a potom su jeli komadić svinjskog mesa, što je simboliziralo njihovo odvajanje od islama, koji je branio upotrebu svinjskog mesa. Pokrštenici bi, konačno, uz određena plaćanja, dobili potvrde sa novim imenom. Svi pokršteni su potom morali zbaciti fesove sa glave, a muslimanke su bile dužne otkriti lice. Neki muslimani su, da bi se spasili bugarske torture i pokrštavanja, izvršili samoubistva. Četiri muslimana iz Berova se tako objesilo u svojim kućama.¹⁰² Kako je Hegel uvjeravao, religija na koju se čovjek pri-

⁹⁸ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 34.

⁹⁹ Lj. Doklešić, *Kroz historiju Makedonije. Izabrani izvori*, Zagreb 1964, 209.

¹⁰⁰ Lj. Lape, *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod*, II, Skopje 1976, 820.

¹⁰¹ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 215, 293.

¹⁰² G. Todorovski, *Demografskite procesi i promeni vo Makedonija od početkot na Prvata balkanska vojna do osamostojuvanjeto na Makedonija: So poseban osvrt vrz islamiziranite Makedonci*, Skopje 2001, 16-17.

siljava nije njegova, već je to njemu nametnuta vjera. "Radničke novine" su pisale u novembru 1913. da su "varvarski podvizi nekulturnih crnogorskih plemena i besne srpske soldateske" izvršili za godinu dana snažniju propagandu za Austro-Ugarsku nego "njeni konzuli i frateri za čitav vek".¹⁰³ Austrijski konzularni agent u Bursi izvještavao je da je zbog okrutnosti bugarske armije prispjelo u vilajet Bursa samo do novembra 1912. oko 21.000 izbjeglica iz Rumelije. Nakon grčkog zauzimanja Epira 1913. godine, u kojoj je bilo oko 155.000 muslimana (44 odsto ukupnog stanovništva), uključujući 100.000 Albanaca, polovina je odmah pobjegla u Tursku i Albaniju.¹⁰⁴ Nove nevolje je izbjeglicama, pored oskudice i neizvjesnosti, kao i ostalom turskom stanovništvu, donijela i epidemija kolere.

Srpska i crnogorska vojska su 1912. u sjevernoj Albaniji čitava sela pretvarale u krematorijume.¹⁰⁵ Njihovim akcijama upravljala je logika regionalnog imperijalizma. Izlazak srpske vojske, preko sjevernih albanskih krajeva, na Jadransko more, što je bio primarni cilj Srbije u ratu, označio je pobjedu "radikalnog nacionalizma" koji je sve manje tražio opravdanje za razvitak srpske države u ciljevima nacionalnog programa i principa "Balkan-balkanskim narodima". Kod Drača je jedan eskadron srpske vojske ušao galopom u Jadransko more. Kada je voda konjima došla do grla, komandant eskadrona je izvršio simboličko krštenje mora načinivši sabljom znak krsta po površini vode, nazvavši Jadransko more "srpskim morem".¹⁰⁶ U Beograd su iz Albanije slate informacije da "kuda god je naša vojska prošla, tuda treba drugi narod da se seli, a prvi je uništen i sve njihovo što se nazivalo".¹⁰⁷ Srpska vanjska politika je ovim destruktivnim, imperijalnim činom i "ubijanjem sa rezonom" izgubila i posljednji argument u isticanju principa narodnosti kao ideološke osnove svog nacionalnog programa. Tu politiku su podržale gotovo sve građanske partije, najveći dio društva, a naročito vojska.¹⁰⁸ Srpska vojska je silom svog oružja izašla na

¹⁰³ D. Tucović, *Crnogorski bes*, "Radničke novine", br. 239, Beograd 9. novembar 1913. On je pisao: "Kao izgadneli vuci Crnogorci su jurišali na sve što se zgrabiti može: popljačkali su kuće, dućane, torove, ambare, sve gde se god šta imalo da zapljačka... Ako spomenete nekome Arnautinu reč "Karadag" on se strese od bola, prstom pokazuje da je Crnogorac go i gladan, a dlanom seče sve, ne štedeći ni decu".

¹⁰⁴ J. McCarthy, *Death and Exile*, 135-178.

¹⁰⁵ P. J. Cohen, *Srpski tajni rat: Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo 1998, 30-31.

¹⁰⁶ S. Draškić, *Evropa i albansko pitanje (1830-1921)*, Beograd 2000, 180.

¹⁰⁷ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, 201.

¹⁰⁸ Upor. D. Tucović, *Srbija i Arbanija*, u: *Sabrana dela*, knj. 8, Beograd 1980, 99-101; Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I, Beograd 1985, 107; Đ. Mikić, *Albanci i*

more kod Lješa, ali je pred započetim koncentriranjem 200.000 austrougarskih vojnika i pripremljenom proklamacijom o objavi rata nevoljno morala da se povuče.¹⁰⁹ Politika svršenog čina ipak nije rezultirala priželjkivanim ishodom. Iluzije su preživjele. Srbija se 1913. nakon stvaranja albanske države diplomatski angažirala širom Evrope tvrdeći da Albanci nisu civilizacijski dorasli da imaju svoju državu. Nikola Pašić, koji je vjerovao da će Srbija zadržati ono što je njena vojska osvojila, potom je lamentirao kako je Srbiji stvaranjem Albanije bio zatvoren jedan od njenih najvažnijih "životnih pravaca razvoja". Revoltirana srbijanska štampa je obilovala negativnim natpisima o Albancima. Pojavile su se čak i posebne knjige koje su to trebale i dokumentirati. Stojan Protić je 1913. objavio *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*, a Vladan Đorđević iste godine knjigu *Arnauti i velike sile* u kojoj je navodio da je "jedino među Arnautima izgleda kao da je i u XIX veku živeo po koji repat čovek", podmećući čitaocima legendu o "repatim ljudima", koju je u Albaniji, sredinom XIX stoljeća zabilježio njemački naučnik J. G. Han.¹¹⁰

Opći glas javnog mišljenja u Evropi je bio da balkanske države ne treba lišavati plodova njihovih brzih pobjeda.¹¹¹ Evropske sile su se užasavale počinjenih zločina, ali su ipak legalizirale osvajanja i rezultate etničkih čišćenja. Ugovorom u Londonu u maju 1913. okončan je Prvi balkanski rat. Na ovom skupu bili su ponajprije odbijeni zahtjevi pobjednika u pogledu Sandžaka i nekih drugih teritorija, pa je Porta, ohrabrena tim stavom, bila prekinula pregovore. Većinu prijedloga balkanskih država ona je prihvatila tek nakon ruskih prijetnji.¹¹² Na Londonskoj konferenciji Srbija i Crna Gora su odbacile narodnosni princip kao "praktično neupotrebljiv" zbog velike izmiješanosti srpskog i crnogorskog stanovništva sa albanskim, dajući naizmjenično prednost historijskom pravu, tendencioznim geografskim, ekonomskim ili strateškim argumentima, da bi potom odustale i od historijskog principa, dok su u

Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913. godine, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1985, 63-64.

¹⁰⁹ D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd 1956, 84-85; M. Vojvodić, *Razgraničenje Srbije i Crne Gore sa Albanijom 1912-1913*, Istorijski časopis, XXXVI, Beograd 1989, 149-161; B. Komatina, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1979-1983*, Beograd 1995, 12-13. U Lješu su izgledjeli srpski vojnici jeli "gotovo živo tijesto", zbog čega su mnogi od njih umrli.

¹¹⁰ Upor. V. Đorđević, *Arnauti i veliki sile*, Beograd 1913, 100-104; J. Budžovi, *Antialbanska istoriografija*, "Književne novine", br. 753, Beograd 1. maj 1988; O. Milosavljević, *Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999, 20-21.

¹¹¹ V. Ćorović, *Istorija Srba*, III, Beograd 1989, 200.

¹¹² *Balkanski ugovorni odnosi*, I, 347.

pogledu Makedonije prevagnuli vojno-politički razlozi.¹¹³ Velike sile su upućivale srpskoj vladi formalne predstave sa zahtjevom o neophodnosti poduzimanja hitnih mjera da bi se osigurala istinska zaštita katoličkog, muslimanskog i albanskog stanovništva u "oblastima ustupljenim Crnoj Gori i Srbiji".¹¹⁴ Nijedna formalna odredba i nikakve izričite međunarodne obaveze u formi ugovorne odredbe u pogledu zaštite nacionalnih i vjerskih manjina u Londonu nisu nametnute. Velesile su se u Londonu mogle samo složiti da informiraju zaraćene strane kako smatraju apsolutno neophodnim da Srbija i Crna Gora poduzmu potrebne mjere da osiguraju efikasnu zaštitu muslimanskog i katoličkog stanovništva na teritorijama koje su im dodijeljene. Srbija i Crna Gora su velesilama "korektno" odgovorile na ovu kompromisnu obavijest ističući da njihovi ustavi pružaju garancije svim mogućim pravima manjina.¹¹⁵ Osmansko carstvo je izgubilo sve posjede u Evropi, sem uskog pojasa zemljišta ispred Istanbula, na liniji Enos-Midija. Balkanske hrišćanske države nisu imale za cilj samo da ovo carstvo potpuno istisnu iz Evrope i sa Balkana, već da zajedno sa njim istisnu i muslimane kao njegove vidljive historijske tragove, za njih tuđ i nepouzdan element.¹¹⁶

Iz Makedonije su ka anadolskim krajevima osmanske države krenule, među prvima, i brojne muhadžirske porodice koje su tu došle nakon 1878. godine, nastavljajući dalje svoja traganja za mirom i sigurnošću.¹¹⁷ Muhadžirske bošnjačke porodice

¹¹³ Lj. Aleksić-Pejaković, *Balkan balkanskim narodima - između legitimističkog i nacionalnog principa*, u zbornik: *Islam, Balkan i velike sile*, Beograd 1997, 152; upor. D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd 1956, 84-85; D. Janković, *Stavovi sila Trojnog sporazuma prema nacionalnom pitanju Srbije i jugoslovenskih naroda uoči Prvog svetskog rata*, u zbornik: *Velike sile i Srbija pred Prvi svetski rat*, Beograd 1976, 308-309.

¹¹⁴ G. Todorovski, *Dokumenti za prosvetnata politika na srpskoto kralstvo vo Makedonija (1912-1915)*, Glasnik, god. XII, br. 3, Skopje 1968, 199.

¹¹⁵ V. Degan, *Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, Prilozi, br. 8, Sarajevo 1972, 79.

¹¹⁶ Upor. Ž. Rupnik, *Evropa u balkanskom ogledalu, "Republika"*, br. 196, Beograd 1-15. septembar 1998. Savremenik tih zbivanja, H. Halid, piše: "Da, muslimani - prodavši u bescijenje sav svoj imetak - ostavljaju zemlje svojih djedova i kao najveća sirotinja i golotinja sele u druge, tuđe im krajeve, ali to nije rezultat njihove bezrazložne mržnje prema hrišćanskim vladama; to muslimani čine samo zato, da se izbave ispod nasilne uprave, koja se među njima uvodi, da im uništi ili ograniči narodne običaje, porodične principe i svete religiozne osjećaje" - prema: H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, knj. I, Mostar 1913, 187-189.

¹¹⁷ M. Pandevska, *nav. djelo*, 143.

iz BiH, doseljene u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, te u Sandžak, po austrougarskim izvještajima, lišene "usljed ratnih nemira posjeda i sve imovine, bježale su pred pobjednički nastupajućim armijama". Međunarodne anketne komisije su u solunskom kraju naišle na desetine hiljade očajnih muhadžira koji su bili smješteni po improviziranim logorima, prisiljeni da prodaju sve što imaju da bi se prehranili. Britanski izvori su ukazivali na krajnje nehumano ponašanje prema muslimanima u Makedoniji.¹¹⁸ Prema procjeni austrougarskih vlasti za vrijeme rata u osmanskoj vojsci na frontu se nalazilo oko 20.000 bosanskohercegovačkih iseljenika.¹¹⁹ To je uticalo i na jačanje straha od odmazde. Brojni su izvori koji govore o masovnom egzodusu muhadžira iz srezova Petrič, Melnik, Serez, Strumica i Katerina. Bosanski iseljenici su bili izloženi i samovolji raznih razularenih komitskih četa. Kako nisu imale pomoći od osmanske države, a nisu "nikako izgubile osjećaj za domovinu" dio muhadžira je zatražio od austrijskih konzularnih vlasti odobrenje za povratak u Bosnu i Hercegovinu.¹²⁰

Nakon izbijanja Prvog balkanskog rata među bosanskim muhadžirima doseljenim nakon 1878. godine, smještenim u evropskom dijelu Osmanskog carstva, posebice u Makedoniji, pojavljuje se snažniji pokret za povratak u BiH. Na njegovo jačanje su uticale pobjede balkanskih država u ratu sa Turskom, učešće u ratu, nevolje i pogromi kojima su bili izloženi, te strah od neizvjesnosti za sudbinu u okviru balkanskih hrišćanskih država. U Skopskoj kotlini bosanski muhadžiri su 1912. panično napustili sela Mrševac, Džidimirce i Deljadrovce. U Mrševcu je bilo oko sto bošnjačkih domaćinstava. Njihov odlazak je bio iznenađan. Govorilo se da su u nekim njihovim kućama tada ostale i trepe postavljene sa hranom. Selo Džidimirce, gdje je bilo oko sto kuća bosanskih muhadžira i oko 50 albanskih kuća - muhadžira iz Vranja, također je opustjelo. Selo Deljadrovce, u kome je 1908. bilo naseljeno između 40 i 50 bošnjačkih porodica doživjelo je istu sudbinu. Sve do 60-ih godina XX stoljeća, s južne strane, u njivama, postojali su "bošnjački grobovi".¹²¹ Iseljavanje Bošnjaka iz sela Jasenova 1912. bilo je iznenađno. Jedna majka je ostavila "dete vo lulka" (u kolijevci). Iseljavanje je zahvatilo i Vladilovce i Umin Dol. Selo Umin Dol je bilo pusto do 1921. kada je naseljeno srpskim kolonistima iz Banije, Bosne i

¹¹⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. VII, sv. 2, Beograd 1980, 197.

¹¹⁹ M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 71.

¹²⁰ T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata*, u Zbornik: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 151-152.

¹²¹ J. Trifunovski, *O bosanskohercegovačkim muhadžirima*, Geografski pregled, VII, Sarajevo 1963, 148.

Hercegovine, Crne Gore.¹²² Bošnjaci iz Kadinog Sela su se 1912. razbježali u različitim smjerovima: ka Skoplju, Bosni i Turskoj. Mnogi Bošnjaci koji su učestvovali u borbama kod Kumanova, su ubrzo nakon poraza osmanske vojske pobjegli. Drugi su stradali u odmazdama hrišćanskog stanovništva iz okolnih sela.¹²³ Makedonija bošnjačkim muhadžirima nije donijela blagostanje, pokazavši se tek kao prolazna, privremena stanica na njihovom putu, obilježenog siromaštvom, bolestima i progonima. Tursko stanovništvo je također masovno napuštalo Makedoniju. To se naročito osjetilo u Kočanskoj dolini, gdje je od 49 sela Turaka bilo u 17 većih i bogatijih. Nakon 1912. sa vojskom se povuklo i tursko stanovništvo iz sela Kalimance gdje je bilo 150 kuća. Njihova imanja naselili su Makedonci. Iz sela Vitoša, Podlag, Terance, Trsino, gdje je zapaljena džamija, stanovništvo se iselilo u Tursku. Iz sela Morodvisa od 1912. do 1928. iselilo se oko 75 domaćinstava.¹²⁴ Do početka Drugog balkanskog rata, prema podacima Islamskog komiteta zaduženog za transport muhadžira iz Makedonije preko Soluna u Osmansko carstvo, bilo je registrirano 135.000 lica koja su brodovima bila upućena u Anadoliju. U svakom brodu koji je bio upućen u anadolske gradove bilo je po 2.500 muhadžira. Drugi podaci govore da je preko Soluna u Tursku od novembra 1912. do jula 1914. iseljeno 320.907 lica. Ova brojka ne uključuje i djecu ispod šest godina života koja su išla sa roditeljima.¹²⁵

Krajem septembra i početkom oktobra 1913. otpočeo je masovni proces iseljavanja iz novopripojenih krajeva Crne Gore, uz angažiranje predstavništava Njemačke u Skadru i na Cetinju. Glavni uzrok migracionog pokreta bila su opća nesigurnost muslimana, njihova diskriminacija, kao i nastojanja crnogorske države da po svaku cijenu udržave i pacificiraju novozauzete krajeve. Imanja odbjeglih su konfiscirana i dodjeljivana mještanima pod arendu ili doseljenim Crnogorcima.¹²⁶ Prva pojedinačna prevođenja muslimana u pravoslavlje izvršena su u januaru 1913. u Gusinju i Beranama, a onda u Peći i Andrijevići. "Novi" vjernici nisu prošli 6-mjesečni

¹²² J. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljavanim u Makedoniji*, Geografski pregled, XI-XII, Sarajevo 1967-1968, 168.

¹²³ M. Filipović, "Bošnjaci" u okolini Skoplja, Pregled, sv. 94-95, knj. VII, god. V, Sarajevo oktobar-novembar 1931, 263.

¹²⁴ J. Trifunovski, *Islamske starine u Kočanskoj kotlini sa podacima o tekijama i derviškim redovima*, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994, 128-129.

¹²⁵ Upor. G. Todorovski, *Makedonija po rasparčuvanje 1912/13-1915*, Skopje 1995, 86; H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 155-156.

¹²⁶ B. Babić, *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore 1912-1915*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3-4, Beograd 1973, 165.

kanonski rok pripravnosti, nakon koga se obavlja pokrštavanje.¹²⁷ Muslimanski predstavnici su neprestano dolazili kod fon Ekarta, njemačkog poslanika i vlade na Cetinju, radi odlaska u Tursku. Među prvima su se iselile porodice turskih oficira i činovnika koji su ranije otišli ili poginuli u ratu. Iseljenički pokret je zahvatio sve socijalne slojeve, seosko i gradsko stanovništvo. Glavna pribježišta 1913. bili su mahom nepristupačni krajevi sjeverozapadne Albanije, naročito sela Curane, Čerene i uopšte područje gornjeg toka rijeke Valbone. Ta strujanja su se protezala do Skadra. Nekoliko stotina porodica, iz Gruda i Hota, preselilo se u Tursku i Albaniju. Računa se da u septembru 1913. bilo oko 9.000 lica samo u Gašima i Krasnićima, oko 2.000 izbjeglica je bilo iz đakovačke nahije. U martu 1913. iz plavsko-gusinjskog okruga bilo je 716 izbjeglica u Čerenima, Valboni i Curanima. Trećinu tih izbjeglica činile su djeca i žene.¹²⁸ Od sredine juna do 10. jula 1913. iseljeno je iz Plava i Gusinja 128 domaćinstava. Muslimani se masovno iseljavaju i iz beranskog kraja. Početkom oktobra, preko Podgorice, iz Pljevalja za Istanbul otišlo je 160 osoba, a iz drugih krajeva oko 200 porodice. Od njih je 88 bilo iz bjelopoljske, 58 iz beranske i 51 iz rožajske kapetanije. Pasoše i vize su, preko njemačkog poslanika Ekarta, muhadžiri dobijali na Cetinju. On je istovremeno obezbjeđivao odobrenja za useljenje u Tursku kao i putne troškove.¹²⁹ Novi masovni talas iseljavanja započeo je početkom aprila 1914. godine. Njemački konzulat je obavijestio stanovništvo da se ne pokreće, ni grupno, ni pojedinačno, dok ne dobije saglasnost o njihovom prihvatanju za useljenike.¹³⁰ Ovaj konzulat je obezbjeđivao brodove za iseljenike, dok je Turska preuzela sve troškove oko njihovog prijema i egzistencije.¹³¹ Glavni emigracioni talas iz novopriopjenih krajeva Crne Gore bio je usmjeren, preko Kolašina i Andrijevice, ka Podgorici i Baru. Preko Kolašina i Podgorice je djelimično išlo i iseljavanje muslimanskog stanovništva iz dijela Sandžaka koji je pripao Srbiji, osobito iz prijepoljskog kraja, odakle je samo početkom maja 1914. krenulo 600 lica. Manji krak migracione rijeke iz Metohije je išao preko Mitrovice ka Skoplju i dalje ka Solunu i Turskoj.¹³²

¹²⁷ B. Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*, Beograd 1984, 234.

¹²⁸ B. Babić, *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore*, 165.

¹²⁹ Arhiv Crne Gore na Cetinju (dalje: ACG) Fond archive Ministarstva unutrašnjih djela (dalje: MUD), Upravno odjeljenje (dalje: UO), 1913, f. 138, 2716.

¹³⁰ ACG, MUD, UO, 1913, f. 168, 1489.

¹³¹ M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996, 243-244; E. Mušović, *Muslimani Crne Gore*, Novi Pazar 1997, 138-139.

¹³² B. Babić, *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914. godine* (dalje: *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva*), JIČ, br. 1-4, Beograd 1978, 313. Babić jedno-

Tokom juna i jula 1914. iz Plava i Gusinja počelo je novo iseljavanje muslimanskog stanovništva. U ovom talasu otišlo je 128 porodica sa 1.500 članova: "svjesno su odlazili u potpunu neizvjesnost". Najprije su prebačeni u Srbiju, odakle su potom otišli u Tursku, gdje su se naselili oko Izmir i Ada Pazara. Na rastanku je jedan brat rekao sestri da će joj se javiti kada bude stvorio uslove za egzistenciju. Javio joj se tek 1951. godine.¹³³ U plavsko-gusinjskom kraju na posjede iseljenog stanovništva dolaze pravoslavci iz susjednih krajeva. Novo su stanovništvo dobili Grnčar, Pepiće, Novšiće i dijelom Gornja Ržanica.¹³⁴ Prema nekim podacima tokom aprila 1914. preko Bara iselilo se u Tursku 12.302 muslimana. Za njihovo prebacivanje bili su iznajmljeni grčki i austrougarski brodovi. Prema crnogorskim izvorima od aprila do jula 1914. iseljeno je 16.500 lica preko Bara u Smirnu i Istanbul. Podaci o iseljenicima van tog vremenskog intervala, kao i o onim koji su otišli kopnenim putem preko Mitrovice, Peći i Prizrena za Skoplje i dalje prema Istanbulu, nisu pravljani.¹³⁵ Iseljavanje preko Skoplja padalo je na trošak samih iseljenika, a onima koji su išli preko Podgorice i Bara isplaćivala je Crnogorska banka, od novca koji je uplaćivao nje mački poslanik na Cetinju, po 20 perpera po osobi i prevoz preko Skadarskog jezera. Do 10. aprila 1914. trebalo se iseliti iz Plava 10 porodica sa 107 članova, iz Kolašina 111 sa 700 članova, iz Peći 100 porodica, a i okoline Berana 19 porodica. Prema izvještajima austrougarskog vicekonzula iz Bara, samo do početka maja 1914. iselilo se 8.000 lica, od kojih je 2.500 preko Bara pošlo za Istanbul, 3.500 (2. maj 1914) za Siriju i dalje, a oko 2.000 je otputovalo u neka druga mjesta Osmanskog carstva ne koristeći novčanu pomoć za putne troškove, kojim putem se i jedino vršila evidencija iseljenika. Iz općina Šahovići, Mojkovac i Ravna Rijeka iseljene su 453 porodice koje su ostavile 310 kuća. Iseljavanjima su bili zahvaćeni i općinska sjedišta: Stožer, Pavino Polje, Nedakuse i Bijelo Polje. U aprilu 1914. za iseljavanje se, prema istra-

stavno tvrdi da su se selili "privrženici Turske koji se nijesu mogli pomiriti sa njenim slomom na Balkanu, niti sa time da uđu u sastav inovjerne hrišćanske države. Kod njih je otomanizam bio snažno baziran na konzervativizmu turskog državnog duha i islamske ideologije". U radu "Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore" (str.164) on ističe da "dio iseljeničkih masa nije se mogao pomiriti s gubitkom privilegovanog položaja, niti se podrediti vlasti inovjerne države".

¹³³ M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989, 215-216.

¹³⁴ M. Lutovac, *Etničke promene u oblastima stare Raške*, Glas SANU, CCCVII, Odjeljenje društvenih nauka, 20, Beograd 1978, 209.

¹³⁵ Đ. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd 1962, 256; B. Babić, *Migracija u novooslobođenim krajevima Crne Gore*, 166-167; Ž. Šćepanović, *Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti*, Istorijski zapisi, br. 2-3, Titograd 1986, 90-91.

živanjima B. Babića, prijavilo iz okoline Bijelog Polja 416 porodica sa 2.080 lica, iz Bihora 720 porodica, sa oko 4.500 lica.

Na put neizvjesnosti krenule su i muslimanske porodice i iz dijela Sandžaka koji je pripao Srbiji.¹³⁶ Još pred sam ulazak srpske vojske u Novi Pazar u oktobru 1912, dosta se muslimanskog stanovništva bilo povuklo sa osmanskom vojskom u pravcu Kosova.¹³⁷ Iz Novog Pazara se 1913. iselilo 100 porodica, ne računajući iseljene osmanske činovnike. Njihovu imovinu su jeftino pokupovali većinom Srbi iz grada i deževskog sreza kao i pojedini muslimani. Novopazarski kafedžija Todor Martać kupio je na Jaliji tri kuće i dva hektara bašte za 510 dinara. Nakon 1912. znatan broj Srba iz priplaninskih sela silazio je u župske krajeve Novopazarske kotline gdje su kupovali zemlju od iseljenika.¹³⁸ Iz Novog Pazara se 1913. iselio i priličan broj muhadžirskih porodica, porijeklom iz Bosne: "Iseljavanje je sve više uzimalo maha".¹³⁹ Iz Ciganske mahale u Novom Pazaru 1913. pa sve do 1923. se priličan broj kovača-Cigana iselio. Pojedinci su, ne prodajući svoje kuće, odseljavali pa su neki siromašni Cigani stanovali u tim napuštenim kućama, sve dotle dok se ta kuća ne bi zbog dotrajalosti srušila.¹⁴⁰ Seobe muslimana nisu mimoišle ni sjenički kraj.¹⁴¹ Iz pešter-skog sela Kladnice također je otpočelo iseljavanje. Neki su ostali u Novom Pazaru jer je izbijanje svjetskog rata osujetilo njihove planove. Iseljavanje je zahvatilo i Priboj. Iseljavanjem muslimanskog življa, dijelom u Tursku, a dijelom u Bosnu, srpski živalj je postao većinski u odnosu na ono stanovništvo koje je ostajalo.¹⁴² Iz oblasti koja je pripojena Srbiji iselilo se do kraja aprila 1914. oko 40.000 muslimana, "što je otežavalo željeznički saobraćaj za Solun", dok se prema turskim izvorima iz nji-

¹³⁶ Opšir. A. Avdić, *Hajdučka i komitska djelatnost u Sandžaku (1878-1925)*, Novopazarski zbornik, br. 11, Novi Pazar 1987, 155-156; *Prilog u krvi. Pljevlja 1941-1945*, Pljevlja 1969, 37.

¹³⁷ Upor. E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd 1979, 106.

¹³⁸ M. Lutovac, *Etničke promene*, 214.

¹³⁹ M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, rukopis, knj. I, Novi Pazar 1960, 14, 64-66.

¹⁴⁰ O. Koničanin, *Novopazarska čaršija*, Novopazarski zbornik, br. 17, Novi Pazar 1993, 134.

¹⁴¹ S. Čekanović, *Ljudi i događaji iz sjeničkog kraja nakon 1912. godine*, Zbornik Sjenice, br. 2, Sjenica 1986, 40-41.

¹⁴² A. Bejtić, *Priboj na Limu*, Sarajevo 1945, 29.

hovah nekadašnjih balkanskih provincija u Tursku nakon Balkanskih ratova iselilo oko 200.000 muslimana.¹⁴³

Sa porazom Osmanskog carstva eliminiran je zajednički protivnik i nastala je nova borba za ratni plijen. Svi su težili zauzimanju teritorija na račun drugih. U svom otvorenom grabežu balkanske države se nisu mnogo obazirale na historijske ili demografske činjenice.¹⁴⁴ Uoči Prvog svjetskog rata, britanski poslanik u Beogradu, žalio se svojoj vladi da su Srbi "*potpuno pomahnitali*" u svojim "*maštarijama o plavim morima kojima brode srpske lađe, noseći kući indijske dragocenosti*".¹⁴⁵ Politika "*Velike Srbije*" posebno je došla do izražaja u orijentaciji ka Makedoniji i izlasku u Solun, prije i u toku balkanskih ratova, koja je zasnivana na Cvijićevoj koncepciji o tome da će Makedonci prihvatiti nacionalnu svijest one slavenske države na Balkanu koja ih bude prva anektirala. Imperijalnu politiku Srbije aktivno je podržavala i Srpska pravoslavna crkva zbog čega je britanski poslanik u Beogradu istakao da je smisao njene aktivnosti u Makedoniji stvaranje srpskog, a ne božjeg carstva.¹⁴⁶ Srbija nije zauzela Kosovo, Sandžak i dio Makedonije pozivajući se na pravo samoopredjeljenja naroda, nego se proširila dolinom Vardara 1912. godine, kao i dolinom Južne Morave 1877.-1878. godine. Njen prvi i osnovni zadatak nakon toga je bio da prenese na novoosvojene oblasti svoje državno uređenje i upravu, da njihovu privredu uključi u svoju privredu, kao i da tamošnji narod kulturno i nacionalno asimilira utapanjem u Srbiju. Taj proces je trebao da bude potpuno isti, kao što su se nakon 1878. "*utopili*" Niš, Piroć, Leskovac i Vranje. O tome je i Nikola Pašić govorio, u sklopu analize interesa Srbije i odnosa sa susjedima na Balkanu, poglavito sa Austro-Ugarskom: "*Sad je u našem interesu da Austro-Ugarska proživi još dvadeset i pet do trideset godina, dok mi ovo na jugu ne pripojimo tako da se više ne može odvojiti, jer od pamtiveka onaj ko je imao Maćedoniju, bio je uvek prvi na Balkanu*". On je zato tražio vremena da Srbija najprije te nove krajeve utopi u sebe, a da se potom posveti rješavanju pitanja BiH i Vojvodine.¹⁴⁷ U "*novoošlobođenim krajevima*", koji su pripali Srbiji, uvedeni su zakoni kakve "*osvajajući propisuju pokorenima i pobeđe-*

¹⁴³ B. Babić, *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva*, 314.

¹⁴⁴ *Deoba zauzetih teritorija*, Srpski književni glasnik, knj. XXX, br. 12, Beograd 16. jun 1913, 950-954; D. Đorđević, *Ogledi iz balkanske istorije*, Beograd 1989, 37; M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2001, 255.

¹⁴⁵ T. Stojanović, *Balkanska civilizacija*, Beograd 1995, 86.

¹⁴⁶ M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, u Zbornik: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd 1987, 40.

¹⁴⁷ V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, 451.

nima".¹⁴⁸ U tim krajevima nije uspostavljen pravni poredak Srbije. Srpska vlada je u septembru 1913. donijela *Uredbu o javnoj bezbednosti* u novoosvojenim krajevima po kojoj je bilo predviđeno da svaki državni činovnik i služitelj, kao i svako vojno lice, imaju pravo ubiti svakog ko se odmetne od policijskih vlasti, a ne preda se na prvi poziv. Porodice takvih lica je trebalo, ako se procijeni da je to potrebno, raseliti.¹⁴⁹ Kraljevskim ukazom od 3. decembra 1913. djelimično je prošireno važenje srpskog ustava na "prisajedinjene oblasti", ali bez političkih sloboda i političkih prava koja su stanovnicima tih oblasti bile uskraćene.¹⁵⁰

Osmanski poredak se urušio ne zato što je počivao na multietničnosti, već zato što je bio povezan sa drugim provjereno nesposobnim ustanovama Osmanskog carstva.¹⁵¹ Balkan je pod višestoljetnom osmanskom upravom bio slika multikulturalnosti. Čim je izuzet od osmanske uprave, "evropeizacija" je dobila zamah i "balkanski duh" je protjeran, a historiju je nadomjestila mitologija. Multikulturalnost je postala prva žrtva tog procesa. Tolerantnost prema razlikama je nestajala. Cijena modernizacije bila je izuzetno visoka. Sa promjenom svoje fizionomije, Balkan je počeo gubiti svoj pravi duh, a time i svoju historiju. Postajao je samo loša "kopija" Evrope.¹⁵² Brutalna etnička čišćenja se legitimiraju kao sastavni dio programa za stvaranje nacionalnih država. Nacionalna agresivnost porađala je šovinizam. Ratovi u kojem "oslobođenje" jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda nikako ne mogu imati oslobodilački smisao, pored svih mitoloških magli i "pobjedničkih istina". Svaka značajnija historijska epoha prezasićena je mitovima. Davno je još uočena ravnodušnost prema istini koju moć sa sobom nosi, kada je ona suprotna "dobiti i požudi".¹⁵³ Historiografija je znala da, u "interesu naroda" očuva i upotpuni legende, da na nekima od njih zasniva nacionalnu sujetu. "Poštena" nacionalna historija pretpostavlja sklonost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Raširena sklonost da se potiskuje teret sopstvene prošlosti utiče na devalviranje historije.

Nakon balkanskih ratova (1912.-1913.) balkanske države su pokušale da rasplesu smjesu etničkih i religioznih narodnih grupa. Zato je došlo do prisilnih pomjera-

¹⁴⁸ "Radničke novine", Beograd 14. decembar 1912.

¹⁴⁹ V. Kazimirović, *Crna ruka*, 573.

¹⁵⁰ V. Vučković, *Unutrašnje krize Srbije i prvi svetski rat*, Istorijski časopis, knj. XIV-XV, Beograd 1965, 182-183; D. Janković-M. Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Beograd 1987, 302.

¹⁵¹ Č. Ingrao, *Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi - pogled istoričara*, Helsinške sveške, br. 10, Beograd 2001, 14.

¹⁵² B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 325-330.

¹⁵³ T. Hobs, *Leviatan*, knj. I, Niš 1991, 117; N. Berdajev, *Smisao istorije*, Beograd 2001, 27.

nja, protjerivanja i izbjegličkih kretanja.¹⁵⁴ Bugarska i Rumunija su 1912.-1913. podržavale iseljenički pokret muslimana omogućivši im da rasprodaju svoja imanja i da ponesu dio prihoda sa sobom u Tursku.¹⁵⁵ Balkanski ratovi su ozvaničili preseeljavanje stanovništva kao tekovinu u cilju da se postignu etnički sigurne granice i zemljišta. To je prvobitno formulirano u bugarsko-osmanskom ugovoru od 19. septembra 1913. godine. Ove države su se sporazumjele da razmijene stanovništvo na granici u dubini od 15 kilometara. U decembru 1913. Porta je i Grcima predložila isti sporazum. Bugarsko-osmanski ugovor je međunarodno-pravno legalizirao sistem denacionalizacije teritorija kao posljedice ratova. Do izbijanja Prvog svjetskog rata iz Osmanskog carstva je u Makedoniju doseljeno 130.000 Grka, a iz Grčke je u maloazijske krajeve otišlo 122.000 muslimana.¹⁵⁶ Razmjene stanovništva, također, bez obzira na početna očekivanja, nisu dovele do stabilnog mira i smirivanja napetosti. Ako se kultura i geografija ne poklope, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnim migracijama.¹⁵⁷ Uporedo je trajao davno započeti "rat statistika". Mnogi od onih koji su procjenjivali balkansko stanovništvo bili su inficirani rasizmom. Evropske statistike o stanovništvu osmanske Evrope su bezvrijedne kao procjena ukupnog broja stanovnika. Evropski pisci nikada nisu konzultirali primarne izvore populacione statistike stanovništva osmanske Evrope - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije koji pokazuje da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati i njegov broj. Osmanlije su bile jedini koji su doista brojali stanovništvo Carstva. Zato su samo oni mogli dati tačnu procjenu svog vlastitog stanovništva. Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su "narod" ili "nacija" određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše.¹⁵⁸ Turci su, u poređenju sa Balkanom, bili posljednja grupa koja će razviti

¹⁵⁴ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi. Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 52. Po nekim podacima, samo se sa Kosova u periodu 1912.-1914. iselilo 302.907 Turaka. Opšir. *Manjine u Srbiji*, Beograd 2000, 173.

¹⁵⁵ K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi*, 187.

¹⁵⁶ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, Beograd 1989, 664.

¹⁵⁷ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 173.

¹⁵⁸ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo 1999, 745. Ovaj autor dalje navodi: "Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika "svoje nacije" on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtjevani tip duše. Na to nema utjecaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore protiv njega i njegovih istonarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci ili Srbi) voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća".

sopstveni nacionalizam.¹⁵⁹

Nekada jedinstvena geografska cjelina Rumelija ili Osmanska Evropa (Avrupa-i Osmani) podijeljena je na mnoštvo malih, međusobno nepovjerljivih i suprotstavljenih država.¹⁶⁰ Muslimani su bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana. Od 1,445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413,992 se iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova.¹⁶¹ Do 1923. izbjeglo je više stotina hiljada muslimana. Od muslimanskog balkanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto. Ostatak je izbjegao, umro u muhadžirluku ili je bio ubijen. Muslimani su tako postali jedno od vidljivih nasljeđa Osmanskog carstva na Balkanu. "Svoje" muslimanske manjine stekla je nevoljno svaka balkanska država.¹⁶² Nakon balkanskih ratova, kada je prostor Balkana poprimio negativne karakteristike, nastao je termin "balkanizacija". Od tada on simbolizira parcelizaciju većih političkih cjelina na manje i međusobno konfrontirane oblasti, kao i obilježja primitivizma, zaostalosti i plemenskog promišljanja. Balkan je "podario" svijetu pojam *balkanizam*, što je zapravo "sinonim za nered, nasilje i nesreću", gdje je "balkanska krvoločnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi balkanskog stanovništva" (M. Todorova).¹⁶³

Na početku XX stoljeća vodeće evropske države razvile su tezu o narodima "legitimnim nasljednicima" na Balkanu, priznajući im rezultate osvajačkih ratova. Ratovima 1912.-1913. to je definitivno potvrđeno, uz pretpostavku velikih sila da se balkanskim državama daju novoosvojene teritorije kao put u modernizaciju ovih zaostalih provincija.¹⁶⁴ Sa balkanskim ratovima okončan je proces započet 1877.-1878.

¹⁵⁹ Opšir. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd 1999.

¹⁶⁰ F. Karčić, "Istočno pitanje": paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku, 19.

¹⁶¹ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 9-10, Sarajevo 1999, 983. Između 1921. i 1926. u Tursku je došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva.

¹⁶² K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001, 82.

¹⁶³ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 207. Po mišljenju psihijatra dr. Jovana Mirića balkanska surovost vuče korijene iz "azijatske surovosti i iz rudimenta slavenskih paganskih običaja". Uzajamnim "pagansko-azijatskim" uticajima nastao je "balkanski ratnički destruktivni gemiš". Opšir. J. Mirić, *Kakvi smo mi Srbi? Prilozi za karakterologiju Srba*, Beograd 1998, 63-69.

¹⁶⁴ B. Prpa, *Slom istorije i kraj dvadesetog veka*, "Danas", Beograd 7-8. avgust 1999.

eliminiranja osmanske uprave na većem dijelu Balkana, transformirajući pritom muslimane od dominantne zajednice u Osmanskom carstvu u manjine unutar balkanskih država. Izložen višestranim napadima, muslimanski svijet se okrenuo sebi, dolazeći u dugotrajno, iscrpljujuće stanje zatvorenosti, defanzivnosti i preosjetljivosti.

Kada je početkom novembra 1914. Porta stupila u rat protiv sila Atante, za Rusiju, Veliku Britaniju i Francusku došao je trenutak da procijene da je to već davno priželjkivana prilika da se konačno jednom završi priča o "bolesniku na Bosforu" ili da joj se oduzme veći dio zemlje. Ove države su se i dogovorile o podjeli Turske.¹⁶⁵ Tajne ugovore o njenoj diobi nisu pravili samo njeni protivnici (Enleska, Francuska, Rusija i Italija), već i njeni "saveznici" (Njemačka, Austro-Ugarska i Bugarska). Svi ratnih ishodi išli su zapravo na štetu Turske.¹⁶⁶ Turska je u Prvom svjetskom ratu, boreći se na strani centralnih sila, doživjela poraz. Po odlukama mirovne konferencije Turska je bila obavezna da preda svoju ratnu flotu pobjednicima, da se zauvijek odrekne arapskih teritorija, da svede svoju vojsku na 50.000 ljudi. Izgonom iz Evrope i iz arapskih zemalja ona je bila svedena na svoju najužu nacionalnu teritoriju - Malu Aziju, ali ni ona neće biti pošteđena dalje grabeži.¹⁶⁷ Snage Atante, predvođene Britancima, su 1919. okupirale Tursku. Ove snage su ušle u Osmansko carstvo sa dubokim ubjeđenjem u vjerodostojnost propagande da su Turci pobili milione hrišćana bez ikakvog razloga. Po shvatanju sila Atante, Turci su time izgubili pravo da upravljaju sami sobom, "čime se još jednom dokazala nadmoć zapadne civilizacije nad islamskom". Nacionalne manjine su pokušavale iskoristiti prisustvo savezničke okupacione vojske za svoje ciljeve, naročito Grci i Jermeni. Okupaciona vlast ih je postavljala umjesto Turaka i muslimana u organe uprave, kao i na željeznicama i drugim ustanovama. Muslimani su bili obezvrjeđivani na javnim mjestima. Hrišćanski misionari su bili imenovani za upravitelje velikih sirotišta, a oni su često koristili svoj položaj da hiljade djece, koja su ostala ratna siročad, proglase hrišćanima. Kada su otvorene državne škole samo su ih hrišćani smjeli pohađati, dok su muslimanska djeca ostajala van njih. U mnogim okupiranim područjima, naročito u istočnoj Trakiji, jugozapadnoj Anadoliji, Ciliciji (Tašilu) i istočnim pokrajinama lokalna uprava i policijske snage bile su u rukama nacionalnih manjina. To je rezultiralo pokoljem tek otpuštenih turskih vojnika, kao i hiljada civila.¹⁶⁸ Bio je to uvod u grčko-

¹⁶⁵ A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974, 28.

¹⁶⁶ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 138.

¹⁶⁷ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 139; M. Ekmečić, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, Novi Sad 1997, 105.

¹⁶⁸ J. Hammer, *nav. djelo*, III, 544-555; J. McCarthy, *Death and Exile*, 179-257.

turski sukob i rat za nezavisnost Turske pod vođstvom Kemala Atatürka koji se suprostavo ponižavajućim diktatima Mirovne konferencije.¹⁶⁹ Turske snage su zadale nekoliko odlučujućih udaraca grčkoj vojsci kod Inona i Sakarije (1921), te 1922, kod Asfon - Kara-hisara.¹⁷⁰ U Atatürkovoj armiji je bilo dosta muhadžira iz nekadašnjih osmanskih provincija na Balkanu. Među njima je bilo i dosta muslimana porijeklom iz Bosne i Sandžaka. Znatno broj njih uspio je da napravi i visoku vojnu karijeru u obnovljenoj, poletnoj turskoj armiji. General Rifat Matardžija, porijeklom iz Ljubinja u Hercegovini, bio je dugogodišnji zapovjednik jedinica turske armije u istočnoj Trakiji, te docnije komandant žandarmerije. Asim Gunduz iz Tuzle je bio armijski general. Šukri Alibeg Fetahagić iz Trebinja, pukovnik, bio je načelnik generalštabnog obavještajnog ureda. Pored njih, veći broj Bošnjaka bili su oficiri i podoficiri u jedinicama armije i žandarmerije.¹⁷¹

Raspadom Osmanskog carstva između 1912. i 1923. trend demografske deosmanizacije ulio se u modernu problematiku manjina u cjelini, u kojima države, u tada, još nestabiliziranom međunarodnom kontekstu, u manjinama uočavaju prijetnje za sigurnost, odnosno mogućnost da postanu taoci, ili oboje.¹⁷² Balkan je nakon Prvog svjetskog rata postao prostor nacionalnih država, a Kraljevina SHS prostor nedovršenih nacionalnih revolucija.¹⁷³ Samoopredjeljenje nacija je, nakon ovog svjetskog rata, ostvareno kao konačno i sveopće načelo, ali u većoj mjeri za pobjednike nego za gubitnike. Nakon 1919. nastala su veća kretanja na cijelom Balkanskom poluostrvu. Iz Kraljevine SHS (sa Kosova, iz Makedonije, Sandžaka i manjim dijelom iz Bosne i Hercegovine), Grčke i Bugarske otišao je u Tursku znatan broj muslimana raznorodnog etničkog porijekla. Umjesto iseljenog muslimanskog stanovništva u grčkom dijelu Makedonije i Trakiji naseljavaju se maloazijski Grci, u Dobrudži Bugari, a u dijelu Makedonije unutar Kraljevine SHS, kao i na Kosovu, pravoslavni doseljenici iz raznih krajeva Kraljevine. Na Kosovo dolaze Crnogorci, Hercegovci, bezemljaši iz Jablanice i južnog Pomoravlja, koji su se naseljavali na napuštenim imanjima, jutrinama i šumama. U dijelovima Makedonije (Ovčem polju, dolini Bregalnice i Skopskoj kotlini) umjesto iseljenog turskog stanovništva naseljavaju se, na osno-

¹⁶⁹ A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, 40-41; M. Teodosijević, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998, 57-58.

¹⁷⁰ Č. Popov, *Od Versaja do Đanciga*, 174-175.

¹⁷¹ M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 75-76.

¹⁷² M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata*, u Zbornik: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, 455.

¹⁷³ K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka 1982, 91.

vu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, bezemljaši iz Like, sjeverne Dalmacije i južnog Pomoravlja.¹⁷⁴

Nakon tursko-grčkog rata 1919-1921, sklopljen je u Lozani 1923. ugovor između ove dvije države koji je određivao da Grci u Turskoj budu razmijenjeni za Turke u Grčkoj. Odlučna razmjena stanovništva nametnula se kao jedini izbor u cilju uspostavljanja trajnog mira. Jedan Grk, član komisije za izbjeglice, tada je optimistički pisao: "*Rasna homogenost koja proistekne iz preraspodjele stanovništva na Balkanu, biće faktor mira, eliminišući ono što se u prošlosti pokazalo kao stalni izvor napetosti*".¹⁷⁵ Turski predstavnici su u Lozani isticali kako je hrišćansko stanovništvo u Turskoj uvijek bilo u funkciji zastupanja interesa strane politike. Fritjof Nansen, komesar Društva naroda za izbjeglice, preporučivao je u tu svrhu prinudu, pošto je smatrao da je ona najefikasnija za uspostavljanje mira i rješavanje međuetničkih trvenja. Društvo naroda nije tada razmišljalo o mogućnosti da Grčka i Turska sklope bilateralni sporazum o zaštiti manjina, da spriječi masovne prinudne migracije i zadrži pravo kontrole poštovanja ove zabrane. Naprotiv, ono je podstaklo da se ugovorom između ove dvije zemlje zapravo zapečate deportacije.¹⁷⁶ Lozanski ugovor između Grčke i Turske predviđao je obaveznu razmjenu stanovništva od ukupno 1,3 miliona Grka i pola miliona Turaka. Ugovor se odnosio na sve Grke koji žive u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918. i na sve Turke u Grčkoj osim žitelja zapadne Trakije, gdje je po turskim izvorima od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Razmjena stanovništva je započela još krajem rata kada je hiljade Grka prevezeno iz Izmira u Grčku. Time je stanovništvo u obe države postalo relativno homogeno.¹⁷⁷ Vojislav Jačoski smatra da su iseljeni "*Turci*" iz Jegejske Makedonije zapravo bili "*Makedonci muslimani*".¹⁷⁸ Među tim iseljenim muslimanima, po Stojanu Kiselinovskim, bilo je i 40.802 "*Makedonca muslimanske veroispovijesti, 6.014 Albanaca i mali broj muslimanskih Jevreja*".¹⁷⁹ Primjenu ovog grčko-tur-

¹⁷⁴ J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, (pogovor M. V. Lutovca), 532; J. Trifunovski, *Sreten Vukosavljević i međuratna kolonizacija u Makedoniji*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XI, Prijepolje 1986, 12.

¹⁷⁵ Ž. Rupnik, *Balkan u evropskom ogledalu*, "Republika", br. 196, Beograd 1-15. septembar 1998.

¹⁷⁶ "Politika", Beograd 26. jun 1993.

¹⁷⁷ J. M. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. I, Beograd 1938, 197-198.

¹⁷⁸ V. Jačoski, *Prvi naučni skup posvećen Makedoncima muslimanima*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1981, 386.

¹⁷⁹ S. Kiselinovski, *Etničkite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje 2000, 41.

skog ugovora, koji predstavlja najveću operaciju etničkog čišćenja, nadzirale su velike sile, smatrajući ga uspjehom. Desetine hiljada izbjeglica povijalo je leđa pod teretom svojih stvari ili vukući na rasklimatanim dvokolicama "ono što im je ostalo od života".¹⁸⁰ Brojni Grci koji su 1923. došli iz osmanskih gradova gledali sa visine na provincijalizam Grčke.¹⁸¹

Procijenjen broj muslimana koji su deportirani u Tursku iz Grčke kreće se između 348.000 i 475.000. Po nekim podacima prije ove zamjene u Grčkoj je bilo ukupno oko 650.000 muslimana, ili 13 odsto od 4.900.000 stanovnika koliko je Grčka tada imala. U Grčkoj je ostalo još oko 190.000 muslimana, mahom u zapadnoj Trakiji. Zbog neprekidnog pritiska, iseljavanje u Tursku nije prestalo ni nakon Drugog svjetskog rata. Zapadna Trakija je ostala nerazvijena u odnosu na druge dijelove Grčke. Tu su muslimani raspolagali sa 84 odsto zemljišta i naseljavali su 300 sela. Pedesetih godina XX stoljeća oko 20.000 muslimana napustilo je zapadnu Trakiju.¹⁸² Grčke vlasti su posebnim zakonima stimulirale emigraciju muslimana i kontrolirale promet nekretnina time što su Turci ograničavani na ugovaranje samo sa Greima, a to su povoljnim kreditima pomagale i bankarske institucije.¹⁸³ Nakon velikog talasa grčko-turske razmjene stanovništva, dalje konvencije između Turske i balkanskih država regulirale su emigraciju novih kontigenata muslimanskog stanovništva. Cjelokupna problematika osmanskog nasljeđa u balkanskim državama i evolucija od *millet*-a u naciju, ustvrđuje M. Dogo, muslimanskih manjina između tradicije i modernog duha, kondenzirana je u stavovima grčke vlade kako je zadatak Društva naroda da očuva postojeće etničke kulture, a ne da stvara nove. Vlasti u Ankari su i same namjerno održavale nejasnom razliku između "muslimanskog" i "turskog", što je bilo očito 1934. kada je u turskom parlamentu bilo najavljeno da su planirani ciljevi politike repatrijacije sa Balkana trebali obuhvatiti ukupno 400.000 Turaka iz Rumunije, milion iz Bugarske i 800.000 iz Jugoslavije. Pitanje repatrijacije je za tursku vladu bilo racionalizirano, lišeno emocija i rezervi, osim onda kada se odnosilo na numerički kapacitet apsorpiranja iseljeničkog talasa.¹⁸⁴

¹⁸⁰ M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, II, 91.

¹⁸¹ Opšir. S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001.

¹⁸² M. Ali Ketani, *Islam na Balkanu u postosmanskom periodu*, Islamska misao, br. 141. Sarajevo septembar 1990, 23-24.

¹⁸³ B. Petrović, *Različite interpretacije grčko-turskih suprotnosti*, u Zbornik: *Balkan krajem 80-ih godina*, Beograd 1987, 250. Krajem 80-ih godina XX stoljeća u Grčkoj je turska manjina brojala 120.000 i posjedovala je oko 40 odsto zemljišta.

¹⁸⁴ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata*, 459-460.

Cilj borbe koju je uspješno izveo Kemal Ataturk bio je da Tursku i turski narod uvede u društvo slobodnih i nezavisnih savremenih država i društvenih zajednica. Između ostalog bilo je proklamirano odvajanje vjere od države i zabranjeno miješanje u državnu politiku.¹⁸⁵ Ataturk se upustio u opsežan proces turčenja, pozapadnjačavanja i sekularizacije koji je preoblikovao jezik i historiju, religiju i politiku. Zapadno pismo je zamijenilo arapsko, a historija je reinterpetirana potskivanjem njene arapske komponente.¹⁸⁶ Turska je bila poučena iskustvom raspada višenacionalnih i višekonfesionalnih država, kakvo je bilo i Otomansko carstvo, pa je uzela za načelo svog državnog programa stvaranje etnički i rasno homogene državne zajednice. To načelo će naći mjesta i u sporazumima o razmjeni stanovništva sa državama na Balkanu u kojima su živjeli muslimani.¹⁸⁷ Muslimani koji su došli u periodu između dva svjetska rata koji su imali neko obrazovanje brže su uspjeli da riješe svoje egzistencijalne probleme, jer je u početku Ataturkove vladavine Turskoj nedostajao školovani kadar.¹⁸⁸ Balkanske muslimanske manjinske zajednice su, u sklopu širokih akcija deosmanizacije Balkana, bile podvrgnute konvergentnim politikama protjerivanja i "repatrijacije". U tadašnjoj publicistici primjenjivana je ideologizirana terminologija: nazivali su ih "odgođenim izbjeglicama", podrazumijevajući pod tim da je riječ o ljudima koji su privremeno bili umakli "normalnom" tretmanu razmjene. U Turskoj je, pak, bio odomaćen izraz "politika repatrijacije" koja je sintetizirala etno-teritorijalnu viziju domovine, drastično diskontinuiranu u odnosu na osmansku historiju i tradiciju, i u odnosu na egzistencijalno iskustvo tog stanovništva.¹⁸⁹ Sam Mustafa Kemal-paša Ataturk je ukazivao da su muhadžiri turska "nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili". Po popisu 1927. Turska je imala 13,648.270 stanovnika, od kojih je bili 86 odsto onih koji su govorili turski. Po popisu iz 1935. Turska je imala je 16,188.767 stanovnika.¹⁹⁰

U Atini je 9. februara 1934. zaključen Balkanski savez između Jugoslavije, Turske, Grčke i Rumunije, s ciljem da se održi novouspostavljeni teritorijalni poredak na Balkanu pred revizionističkim zahtjevima država poraženih u Prvom svjetskom ratu, prije svega Bugarske, iza koje je stajala Njemačka. U okviru ovog sporazuma

¹⁸⁵ M. Bejzat, *O Ataturkovom laicizmu i nacionalizmu*, "Vakat", br. 5, Skoplje maj 1994.

¹⁸⁶ Dž. Espozito, *Islamska pretnja. Mit ili stvarnost*, Beograd 1994, 94.

¹⁸⁷ A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, Novopazarski zbornik, br. 9, Novi Pazar 1985, 158.

¹⁸⁸ M. Hadžišehović, *Muslimanka*, Clifton, New Jersey 1997, 179.

¹⁸⁹ M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, 361.

¹⁹⁰ D. Mihajlović, *Privreda savremene Turske*, Beograd 1937, 7-8.

započeli su i pregovori oko iseljavanja muslimana, mahom Albanaca, u Tursku, uz određenu finansijsku nadoknadu.¹⁹¹ Turska je polovinom juna 1934. donijela *Zakon o kolonizaciji* koji je obuhvatio i pitanje naseljavanja muslimana iz okolnih balkanskih država, te je u duhu ovog zakona Turska i pregovarala sa svojim susjedima. Ona je 1935.-1936. širom otvorila vrata dolasku muslimana iz balkanskih zemalja. Bilo je tada predviđeno doseljavanje oko 600.000 muslimana iz njenih nekadašnjih balkanskih provincija.¹⁹² Republikanske vlade u Turskoj smatrale su nekadašnje osmansko-muslimanske podanike i njihove potomke na Balkanu potpuno legitimnim da se nasele u Turskoj i uživaju potpuna prava, poput etničkih Turaka. Liberalna imigraciona politika turskih vlada prema muslimanima sa Balkana ohrabivala je brojne nacionalističke vlade u balkanskim zemljama da koriste razna sredstva prisile da se "oslobode" svojih muslimanskih građana.¹⁹³ Ruždi Aras, turski ministar inostranih poslova, je u septembru 1935. izjavio u razgovoru sa predstavnicima jugoslavenske vlade u Ženevi, kako je Turska sa Rumunijom zaključila sporazum o iseljenju više desetina hiljada muslimana iz Dobrudže u Tursku. Po njegovim podacima, u Bugarskoj je bilo oko 1,200.000 Turaka i Pomaka, ali da Turska nije željela da se ovo stanovništvo iseljava, već da ono treba i dalje da ostane u Bugarskoj. U pogledu Jugoslavije Aras je izjavio kako se dogovorio sa bivšim ministrom Jeftićem o iseljavanju "turskog i ostalog muslimanskog neslovenskog življa iz Jugoslavije" te da je bio načelno postignut sporazum da to iseljavanje favorizira Jugoslavija.¹⁹⁴

Iseljavanjima su bili zahvaćeni i muslimani u drugim balkanskim zemljama. Rumunija je 1877. obuhvatila i Dobrudžu u kojoj je polovina stanovništva bilo mu-

¹⁹¹ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo 1996, 266.

¹⁹² Arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove u Beogradu (dalje: ASSIP), Političko odeljenje (dalje: PO), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1935, pov. br. 544/35.

¹⁹³ K. Karpat, *Građanska prava muslimana Balkana*, 95.

¹⁹⁴ Ivo Andrić, savjetnik u Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije je o tome izvještavao 26. septembra 1935. jugoslavensko poslanstvo u Ankari: "Iseljenici bi sobom mogli poneti svoju pokretnu imovinu (lične stvari, poljoprivredni inventar, itd.). Što se tiče nepokretnosti, one bi se imale proceniti na izvestan način za svaki konkretni slučaj i te sume ne bi naša država ustupila iseljenicima, nego bi otvorila Turskoj jedan kredit za kupovinu robe u Jugoslaviji. Iseljenici kad dođu u Tursku dobili bi za odgovarajuće sume zemljišta u Turskoj, a turska država bi se služila kreditom u Jugoslaviji za podmirenje svojih privrednih, trgovačkih i državnih potreba (na pr. za kupovinu konja). Najzad g. Ruždi Aras je izjavio, da Turska treba stanovništvo i da je voljna da primi od nas ne samo Turke nego i stanovništvo koje je srodno po mentalitetu turskom" - opšir. I. Andrić, *Diplomatski spisi*, Beograd 1992, 134-135. Također vidi: B. Krizman, *Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine*, Časopis za suvremenu povijest, II, Zagreb 1977, 89-80.

slimansko, odnosno 74.000 lica. Od tog broja oko 60% su činili Tatari, 30% Turci i 10% Čerkezi koji su se ubrzo iselili. Od 1878. do 1913. u Dobrudži je ostalo 36.000 muslimana. Ukupan broj muslimana koji se u tom periodu iselio iz Rumunije u Tursku procjenjuje se na najmanje 100.000 lica. U Prvom svjetskom ratu Rumunija je zauzela južnu Dobrudžu u Bugarskoj pa se broj muslimana povećao na 170.000. U Dobrudži je 1928. bilo oko 172.000 muslimana, ili oko 23% stanovništva te oblasti.¹⁹⁵ Muslimani su se u tom periodu iseljavali masovno iz Dobrudže, pošto im je, s jedne strane, rumunska država ekspropisala zemlju, a Turska, s druge strane, podsticala da se dosele na njenu teritoriju, bilo iz demografskih ili iz strateških razloga naseljavanja oblasti istočne Trakije. Između Turske i Rumunije potpisana je konvencija 4. septembra 1936. godine, koja je ratificirana 27. januara 1937. godine, o iseljavanju muslimana, mahom iz Dobrudže u Tursku. U konvenciji je istaknuto postojanje tradicije emigriranja, kao i navodna želja muslimana iz Rumunije da se iseljavanjem u Tursku, uz obavezno odricanje od rumunskog državljanstva, "pridruže svom prirodnom etničkom stablu". Njome su bili obuhvaćeni muslimani u oblastima Durostora, Kaliakre, Konstance i Tulče.¹⁹⁶ Konvencija je zapravo imala karakter ugovora o deportaciji koji je pratio efikasni mehanizam za pospješivanje iseljavanja. Potencijalnim iseljenicima su, da bi se odlučili na podnošenje molbi za iseljenje koje su onda smatrane definitivnim i neopozivim činom, nuđene raznovrsne olakšice u vezi sa privatnim i poreskim dugovanjima, vojnom obavezom. Zemlja je potom, po automatizmu, prelazila u vlasništvo države. Kao nadoknadu Rumunija je Turskoj dala kredit u odgovarajućoj vrijednosti.

U Bugarskoj je i pored masovnog iseljavanja započetog 1878. godine, prema službenom popisu, prve decenije XX stoljeća bilo oko 602.000 muslimana: 484.000 Turaka i Tatara, 21.000 Pomaka i 97.000 Roma. Drugi izvori govore da je bilo oko 800.000 muslimana sa oko 100.000 Pomaka. Većina ovih muslimana živjela je u veoma lošim uslovima, izložena neprestanim progonima i pokušajima pokrštavanja. Tokom Prvog svjetskog rata Bugarska je izgubila južni dio Dobrudže, gdje su živjeli i muslimani. U Ankari je 18. oktobra 1925. potpisan tursko-bugarski sporazum koji je regulirano pitanje "dobrovoljne emigracije Turaka iz Bugarske i Bugara iz Turske". Do 1926. muslimansko stanovništvo u Bugarskoj je brojalo, po službenim podacima, oko 789.000, odnosno oko milion po drugim pokazateljima, oko 15% stano-

¹⁹⁵ N. Latić, *Muslimani u Rumuniji*, "Preporod", br. 8/472, Sarajevo 15. april 1990.

¹⁹⁶ *Balkanski ugovorni odnosi 1919-1945: Dvostruki i višestruki međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama i političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, II, Beograd 1998, 404.

vništva. Imali su preko 1.700 osnovnih škola sa oko 80.000 učenika.¹⁹⁷ Muslimani su bili rasprostranjeni širom Bugarske, njenim sjeveroistočnim krajevima južno od donjeg Dunava, posebno u šumenskom, rusenskom i varnavskom okrugu na području sjeverne Bugarske, kao i u mastanlijskom okrugu u južnom dijelu ove države.¹⁹⁸ Prema zvaničnoj bugarskoj statistici do 1929. nije bilo iseljavanja u Tursku. Drugi izvori govore da je 1928. Bugarsku napustilo 11.996 Turaka, a godinu dana kasnije još 11.568 Turaka.¹⁹⁹ U međuratnom periodu muslimani u Bugarskoj, naročito Pomaci, bili su izloženi različitim vidovima diskriminacije: promjeni imena, prisilnom radu i šikaniranju, kao i akcijama pokrštavanja. To je rezultiralo njihovim masovnim iseljavanjima u Tursku, pogotovo 1927. godine, kao i 1933.-1935. godine.²⁰⁰ Prema bugarskoj statistici 1930. se iselilo u Tursku 16.873; 1935. - 33.665; i 1936. - 65.676 lica turskog porijekla. Dopunski sporazumi Turske sa Bugarskom, o daljem iseljavanju muslimana, postignuti su 1936.-1937. godine. Oni su predviđali repatrijaciju po 10.000 Turaka godišnje. Članom 1. ovog sporazuma bilo je određeno da dvije vlade "neće stavljati nikakve smetnje", da će dozvoliti emigrantima "da putuju slobodno između dvije zemlje". Članom 2. bilo je utvrđeno da svi emigranti imaju pravo da sa sobom ponesu pokretnu imovinu, uključujući svu stoku i poljoprivredni alat, kao i ušteđevinu, uz pravo "da potpuno raspolažu svom svojom nepokretnom imovinom". Članom 3. bilo je zabranjeno nametanje emigrantima posebnih taksa ili finansijskih ograničenja. Član 6. je izuzimao emigrante od "vojne službe ili prinudne radne službe".²⁰¹ Turske vlasti su imale stanovite teškoće da 1935.-1936. teritorijalno rasporede muhadžire iz Bugarske. Po nekim izvorima u Tursku se u razdoblju 1935.-1940. iselilo oko 95.000 muslimana.²⁰² Do Drugog svjetskog rata u Bugarskoj je, po nekim pokazateljima, i pored iseljavanja, bilo oko 682.000 Turaka.²⁰³ Nepostojanje

¹⁹⁷ Upor. K. Todorov, *Politička istorija savremene Bugarske*, Beograd 1938, 56-60; M. Šahinler, *Korenite, vlijaneto i aktuelnosta na Ataturkizmot*, Skopje 1999, 151.

¹⁹⁸ T. Kovalski, *O balkanskim Turcima*, u: *Knjiga o Balkanu*, knj. I, Beograd 1934, 179; A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, 159.

¹⁹⁹ B. Pavlica, *Iseljavanje pod prinudom, "Helsinška povelja"*, br. 53, Beograd jun 2002, 34.

²⁰⁰ M. Ali Ketani, *Islam na Balkanu u postosmanskom periodu*, 24.

²⁰¹ F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike te trojeve Shqiptare 1953-1957*, Prishtine 1993, 11-12; A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata*, Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991, 113.

²⁰² "Glas islama", br. 14, Novi Pazar februar 1998.

zvaničnih i preciznih podataka govori na svoj način i o konfuznom vremenu u kojem je došlo do iseljavanja, kada se, s obzirom na sve prateće okolnosti, malo vodilo računa o statistici. Kao da se žurilo vlastima i na jednoj i na drugoj strani, onima iz zemlje odakle su dolazili iseljenici i onima koji su ih primali, da se ova traumatična akcija obavi što prije.

Turska štampa je povodom iseljavanja muslimana iz balkanskih zemalja u Tursku isticala 1937. da je konačna likvidacija "Osmanskog carstva nametnula nam iz više razloga neizbježnu nuždu da pristupimo useljavanju naše jednokrvne braće, koji su ostali izvan granice svoje prave otadžbine Turske. To je neke vrste dug koji smo počeli da malo po malo plaćamo, blagodareći budžetskim kreditima, koji se svake godine odobravaju u tu svrhu. Primjena emigracione politike predstavlja jedan od najdelikatnijih problema i vlada tu pridaje svu onu važnost koju zaslužuju. Mi moramo dozvoliti godišnji ulaz u zemlju samo onolikom broju emigranata koliko smo u stanju da smjestimo. Ograničenost raspoloživim sredstvima, međutim, smanjuje nužno smještaj emigranata. Kada ćemo, dakle, smjestiti jedan i po do dva miliona ove naše braće, uz godišnji ritam useljavanja od 15 do 20 hiljada? Mi smo mišljenja da se ovo pitanje okonča sa najvećim poletom u roku od osam do deset godina. Neophodno je da se osnuje banka za izgradnju stanova i smještaj imigranata sa dovoljnim kapitalom, koji će od ovih naših zemljaka stvoriti neposredno produktivan element i koja će im uz minimalni interes davati kredite sa uslovima otplate u 20 ili 30 godišnjih rata. Ovakav postupak biti će najbolji i od najveće koristi kako za državu tako i za same imigrante".²⁰⁴

Podaci o iseljavanju muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u međuratnom periodu su nepotpuni i nesigurni.²⁰⁵ Prema navodima štampe iseljavanja u Tursku su bila intezivna i masovna. Nedovoljno naseljenoj Turskoj bio je nužan svaki novi do-

²⁰³ Opšir. J. B. Šehtman, *Prinudno iseljavanje turske nacionalne manjine iz Bugarske*, Spolj-nopolitička dokumentacija, br. 49, Beograd 1952, 1554; B. Pavlica, *O bugarskim Turcima ili "poturčenim" Bugarima (I)*, "Helsinška povelja", br. 52, Beograd maj 2002, 33-34.

²⁰⁴ A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 123. List "Balkan herald" u junu 1937. objavljuje informaciju: "A transfer of population unprecedented in Europe in modern times is now being undertaken in the Balkans. Two million Turks still remaining in Europe outside Turkish rule are involved. They are divided between Bulgaria (about one million), Greece, Yugoslavia and Romania. The mass emigration will mostly affect Thrace and Macedonia which were wrested from the Ottoman Empire in the Balkans wars of 1912-13. Here whole areas will be almost depopulated, while in Anatolia and other parts of Turkey in Asia districts and settlements have ben prepared for their reception".

²⁰⁵ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku između dva svjetska rata*, Almanah, br. 17-18, Podgorica 2001, 171-224.

seljenik, posebice za naseljavanje u krajeve koje su napustili Grci i Jermeni, pa su se turske vlasti angažirale na propagandi radi doseljavanja iz balkanskih država u kojima je živjelo muslimansko stanovništvo. Ovaj proces je konvenirao i vlastima kraljevske Jugoslavije koje su željele da na ovaj način "očiste zemlju od tuđih elemenata". O tome su na svoj način govorili i dva uvodnika u beogradskoj "Politici" od 21. i 24. avgusta 1923. pod naslovom "Iseljavanje Turaka" i "Iseljavanje muslimana". U uvodniku od 21. avgusta se kaže: "Nigde ne koordiniraju naši i turski interesi toliko, koliko u ovom pitanju".²⁰⁶

Podatke o spoljnim migracijama u periodu između dva rata prikupljao je Iseljenički komesarijat u Zagrebu. Smatra se da je kvalitet ovih podataka relativno zadovoljavajući, jer su podaci o iseljenicima "verovatno potcenjivani". Broj iseljenika u vanevropske zemlje je po podacima ovog komesarijata u razdoblju 1921-1939. iznosio 195.938 ili prosječno 10.313 godišnje. Ima procjena da je u razdoblju 1919-1929. iz zemlje emigriralo oko 240.000 lica, a u periodu 1930-1938. još 127.300 lica. Podaci o iseljenicima u evropske zemlje postoje tek od 1927. godine. Njihov broj je u periodu 1927-1939. iznosio 170.667 ili 13.128 godišnje.²⁰⁷ Po zvaničnim jugoslavenskim statističkim izvorima u periodu 1927-1939. u Tursku je iseljeno 19.379, a u Albaniju 4.322 jugoslavenska državljanina.²⁰⁸ Po drugim službenim jugoslavenskim izvorima, koje navodi dr. H. Bajrami, u periodu od 1928. do oktobra 1935. u Tursku je iseljeno 31.000 ljudi sa Kosova i Sandžaka, ističući kako je te godine Turska bila spremna da primi još 15.000 emigranata.²⁰⁹ Postoje i procjene da se u periodu od 1931. do 1948. u Tursku iselilo oko 10.000 Bošnjaka i 20.000 Turaka "ako ne i više".²¹⁰ Iseljavanje muslimana iz Makedonije i sa Kosova iskoristili su mnogi da jeftino kupe velike površine plodne zemlje. Kralj Aleksandar je na taj način došao do velikog muslimanskog posjeda u Demir-Kapiji koji je besplatno obrađivala vojska. Nikola Pašić je u svom vlasništvu na Kosovu imao posjed od oko 3.000 hektara.²¹¹

²⁰⁶ *Naši iseljenici u Turskoj. Mogućnosti saradnje matica iseljenika u Jugoslaviji sa našim iseljenicima i njihovim potomcima u Turskoj*, 3.

²⁰⁷ *Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu*, Institut društvenih nauka, Beograd 1974, 23. Bivša Opšta državna statistika objavila je podatke o migracionoj statistici u *Godišnjacima* od 1920. do 1940. godine.

²⁰⁸ B. Gligorijević, *Između pravoslavlja i katoličanstva - Islam u Jugoslaviji 1918-1941*, u *Zbornik: Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 444.

²⁰⁹ H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*, rukopis, Priština 1991, 18-19.

²¹⁰ B. Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990, 95.

²¹¹ Đ. Krstić, *Kolonizacija u južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928, 5; Lj. Božić, *Agrarna politika*, Sarajevo 1974, 324.

U periodu između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini, izuzimajući dijelom Cazinsku krajinu, nije došlo do "narodnog huka" prema Turskoj kao u vrijeme austrougarske uprave. Iseljavanje Bošnjaka iz Cazinske krajine, veoma nerazvijenog dijela BiH, uzelo je posebnog maha prvih godina nakon okončanja Prvog svjetskog rata. U vremenu 1926-1929. bilo je veoma pojačano iseljavanje sa prostora srednjeg Pounja (Bihać, Cazin, Velika Kladuša, Bosanska Krupa). Samo sa područja tri matična ureda (Bužim, Stijena, Ostrožac) iselilo se u Tursku 136 porodica sa oko 700 članova.²¹² Time je produžen proces iseljavanja iz Bosanske krajine započet još 1878. godine. Po kazivanju Mehmeda Mehmedovića (u Turskoj Sevilla) i Bajrama Isakovića (Kardumana), u maju 1926. u Erdek, mali gradić - kasabu u lijepoj i pitomoj uvali Erdečkog zaljeva na južnoj obali Mramornog mora, doseljene su bošnjačke porodice, većinom sa područja cazinske i bosanskokrupske općine.²¹³ Kao razlozi za iseljavanje navedeni su i politički progoni, spajanje porodica i obećanje da se u Turskoj može besplatno dobiti zemlja i kuća. Alija Buljubašić iz Karakače kod Cazina je rekao docnije, da se njegov otac iselio jer nije htio biti radikal.²¹⁴ Jazlik koy, selo u adapazarskom kraju, osnovali su doseljeni Krajišnici. Radili su najprije kao nadničari i zakupci, štedeći da bi otkupili malo zemlje.²¹⁵ Neke porodice koje su se 1926. doselile u Tursku iz bihačkog kraja, kako se nisu snašle, htjele su da se, godinu dana kasnije, vrate. Međutim, u uputama koje su iz službenog Beograda slate jugoslavenskom konzulu u Istanbul naglašavano je "da ni u jednom slučaju nije poželjno, da se iseljenici iz Turske vraćaju u Kraljevinu".²¹⁶

Brojne porodice krenule su, pritisnute brojnim nedaćama, posebice iz Cazinske krajine 1928-1929. godine. Početkom 1928. na tom prostoru je stanovništvo bukvalno gladovalo zbog višegodišnje nerodice i velikog zaduženja seljaka.²¹⁷ Tim iseljeni-

²¹² S. Smlatić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj*, IX Kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1974, 241.

²¹³ Opšir. S. Smlatić, *Bosanci u Erdeku i Turskoj*, "Naš svijet", br. 67, Sarajevo decembar 1970; S. Bandžović, *Ekonomsko-demografska obilježja Cazinske krajine između dva svjetska rata*, Prilozi, br. 27, Sarajevo 1991, 115.

²¹⁴ S. Smlatić, *Iseljavanje jugoslovenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini*, 251-253.

²¹⁵ S. Smlatić, *Jazlik koy - najveće bosansko selo u Adapazarskom vilajetu*, Geografski pregled, XIII, Sarajevo 1970, 175-176.

²¹⁶ H. Bajrami, *Debimi dhe shperngulja e Shqiptareve ne Turqi*. Dokumente, Prishtine 1996, 149.

²¹⁷ N. Šarac, *Uspostavljanje Šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1975, 29.

cima turske vlasti su ponudile dodjeljivanje kuća i posjeda grčkog stanovništva, iseljenog iz Egejskog, Mramornog i Sredozemnog primorja, nakon tursko-grčkog rata (1919.-1921.) i Lozanskog ugovora 1923. godine.²¹⁸ Pritisnuta neimaštinom, većina doseljenika nije mogla da se brzo privikne na toplu klimu dijelom močvarnih i malaričnih krajeva, pa je umirala, plaćajući na taj način veoma skupo proces adaptiranja u novoj sredini. Drugi su pak odbili da žive u tim selima, ostajući po gradovima, snalazeći se i živjeći od sezonske zarade. Većinom su oni zapravo dijelili sudbinu svojih prethodnika, koje su pratili zlokobni pratioci, bolesti i neimaštine, dajući najveći danak u prilagođavanja novom podneblju.²¹⁹ Jedna grupa Krajišnika koja se 1928. doselila u Tursku bila je raspoređena u Gelibolu (Galipolje) na Dardanelima. Već nakon tri mjeseca većina njih je napustila taj kraj i uputila se prema Adapazaru.²²⁰ Na slabiji intenzitet iseljavanja iz BiH je, između ostalog, uticala i informiranost Bošnjaka o tome da je Mustafa Kemal Atatürk u Turskoj u potpunosti mijenjao temelje tradicionalnog društva potenciranjem svjetovnih aspekata nove Turske, što svakako nije nailazilo na njihovu naklonost.²²¹ Rebecca West se u to uvjerila u aprilu 1937. u Sarajevu, prilikom posjete predsjednika turske vlade Ismeta Innenija i Kazima Ozalipa, ministra odbrane "sa polucilindrima i u besprijeckorno skorojenim odijelima", kada ih je bez simpatija posmatralo hiljade ljudi koji su nosili fes i feredžu. Ona je o tome pisala: "Vidjeli smo kraj jedne priče koja je trajala pet stotina godina. Vidjeli smo konačni pad Osmanskog carstva". Bošnjaci su se toga dana polahko, u tišini, po sitnoj kiši razišli svojim kućama "kao oni koji se vraćaju praznih ruku".²²² Uzeiraga Hadžihasanović iz Sarajeva koji se, sa porodicom, iselio u Tursku, da bi prenio svoje zlato neopaženo preko granice, sasuo ga je u bakreni ibrik, u koji bi, u usputnim stanicama, točio vodu. Nije se snašao u Turskoj i vratio se u Bosnu, gdje je pričao kako kućevlasnici u Istanbulu nerado iznajmljuju svoje stanove Bošnjacima, jer

²¹⁸ Upor. L. Savadžijan, *Izbegličko pitanje u Grčkoj*, Beograd 1925, 11.

²¹⁹ S. Bandžović, *Tokovi iseljavanja Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku*, Novopazarski zbornik, br. 17, Novi Pazar 1993, 106-107; Isti, *Bošnjački muhadžiri u Turskoj*, Zbornik Sjenice, br. 12-13, Sjenica 2001-2002, 71-103.

²²⁰ S. Smlatić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj*, 245.

²²¹ M. Pelešić, *Predstave Bošnjaka o Bliskom istoku između dva svjetska rata*, u Zbornik: *Bosna i svijet*, Sarajevo 1996, 189.

²²² Nav. prema: R. West, *Crno jagnje i sivi soko*, Beograd-Sarajevo 1989, 140-141. Nakon više od pola stoljeća Ričard Holbruk, američki diplomata, će napisati da je u SAD napoznatiya od svih knjiga o Jugoslaviji na engleskom jeziku bila upravo knjiga Rebece West čije će stanovište da su muslimani rasno inferiorni uticati na dvije generacije čitalačke publike. Vidi: R. Holbruk, *Put u Dejton*, Beograd 1998, 20.

mного peru podove, pa se Turci, koji nemaju dosta drveća, pa im je građa zato sku-
pa, boje da im ne istruhnu podovi.²²³

U periodu između dva svjetska rata dio porodica doseljenih iz Sandžaka nase-
ljen je i u vulkanskim oblastima El-Aziza i Erzindana. Tamo su bili izloženi čestim
i opasnim epidemijama koje su i među njima uzimale danak. Bilo je i onih koji su
u nemogućnosti da se prilagode takvim uslovima bježali i spas tražili u Istanbulu i
okolnim mjestima. Po navodima albanskih demografa između dva svjetska rata sa
Kosova je odseljeno oko 50.000 Albanaca u Albaniju i oko 250.000 u Tursku, uz kon-
statiranje da je Kraljevina Jugoslavija iselila oko 40% Albanaca.²²⁴ Po nekim tur-
skim izvorima, pak, u razdoblju između 1934. i 1949. iz Jugoslavije se u Tursku ise-
lilo 2.340 porodica sa 8.969 članova.²²⁵

Pregovori jugoslovenske i turske vlade oko planskog iseljavanja muslimana za-
počeli su 1930. godine. Načelna suglasnost je bila postignuta već 1931. godine.²²⁶ U
novembru 1933. u Beogradu je potpisan jugoslavensko-turski ugovor o prijateljstvu,
nenapadanju i arbitraži. Tom prilikom su riješena i pitanja oko napuštenih turskih
imanja u "Južnoj Srbiji". Ona su uzeta pod sekvestar kao bezvlasnička, kao i agrar-
nih turskih optanata koja su pala pod udar agrarne reforme.²²⁷ Od 1935. su počele da
kruže glasine o jugoslavensko-turskim pregovorima o preseljavanju muslimana koje
bi, naravno, obuhvatile i mnoge etničke Albance.²²⁸ Već te godine u Beogradu se odr-
žavaju sastanci na visokom državnom nivou na kojima se razmatraju sve mogućno-
sti za iseljavanje muslimana sa Kosova, iz Makedonije i Sandžaka u Tursku.²²⁹ Kra-
ljevinu Jugoslavija je, napravila 1934. projekat o iseljavanju, te ujedno nastojala da
u pregovorima sa Turskom riješi "pitanje" muslimana iz "južne Srbije", odnosno iz
Sandžaka, sa Kosova i iz Makedonije, kao što su to planski "rješavale" Grčka, Bu-
garska i Rumunija. Na kongresu evropskih muslimana koji je održan polovinom se-

²²³ A. Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Zagreb 1994, 32.

²²⁴ M. Blagojević, *Iseljavanje Srba Sa Kosova: trauma i/ili katarza*, u Zbornik: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 236-237.

²²⁵ M. Džemaludinović, *Koliko ima u Jugoslaviji muslimanskog stanovništva*, Takvim, Sara-
jevo 1967, 115.

²²⁶ Ž. Avramovski, *Prilog pitanju talijansko-albanske iredentističke propagande na Kosovu i Metohiji u vreme minhenske krize i okupacije Albanije*, Istorijski glasnik, br. 2-3, Beograd 1964, 125.

²²⁷ D. Mihajlović, *Privreda savremene Turske*, 139.

²²⁸ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svet-
ska rata*, 462.

²²⁹ ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1935, f. IV, pov. br. 22761.

ptembra 1935. u Ženevi, predstavnici muslimana iz Jugoslavije, iz njenih južnih krajeva, su isticali kako se, nakon balkanskih ratova, iselio znatan broj muslimanske inteligencije, učitelja i vjeroučitelja, te da je narod ostao bez vodstva, obezglavljen i pometen, ustvrđujući da su seobe nastavljene i nakon Prvog svjetskog rata "naročito prosvjećenih slojeva".²³⁰

Turska nije bila zadovoljna konvencijama o iseljavanju muslimana iz Rumunije zbog nedovoljno preciziranih stavova o finansijskim obavezama rumunske strane. Turska se žalila kako nije u stanju da obezbijedi potrebna sredstva za podmirenje svih troškova oko naseljavanja novog stanovništva. Zbog učestalih turskih predstavnika, Stalni savjet Balkanskog sporazuma je na svojoj sjednici krajem februara 1938. donio odluku da se održi konferencija predstavnika Turske, Rumunije i Jugoslavije, kao zainteresiranih zemalja, uz prisustvo grčkih posmatrača. Cilj ove konferencije bio je da ispita sve mogućnosti oko iseljavanja muslimana iz Rumunije i Jugoslavije u Tursku, kao i da se turskoj osiguraju neophodna finansijska sredstva. Konferencija je počela sa radom polovinom juna 1938. u Istanbulu.²³¹ Za vrijeme ovog skupa vođeni su i bilaterarni jugoslavensko-turski pregovori oko iseljavanja "turskog" stanovništva. Ovi pregovori su održani u Istanbulu od 9. juna do 11. jula 1938. godine. Ukupno je održano osam sjednica. Konferencijom je predsjedavao Hasan Haka, predsjednik turskog odsjeka u Ekonomskom savjetu Balkanskog sporazuma. Jugoslavensku delegaciju su predvodili Milan Ristić, šef Balkanskog odsjeka Ministarstva inostranih djela i Vojislav Marovčević, inspektor Ministarstva poljoprivrede. Pregovorima su prisustvovali i predstavnici Grčke i Rumunije. Na jednoj od prvih sjednica Milan Ristić je objašnjavao motive Jugoslavije za iseljavanjem stanovništva: "Mi u našoj zemlji, a osobito u južnoj Srbiji imamo brojnu muslimansku populaciju turskog porijekla. Uprkos izuzetno liberalnom režimu u Jugoslaviji, ova populacija već duže vreme pokazuje tendenciju za iseljavanjem u Tursku. Nažalost, turske vlasti su zabranile useljavanje ove populacije u Tursku, što je nanelo veliku štetu ovom narodu, a takođe i našoj administraciji. Brojni su primeri jugoslovenskih Turaka koji su, nakon prodaje svojih dobara i nemogućnosti da odu u Tursku, padali na teret naše Vlade, koja im je tada morala osigurati egzistenciju. Ova situacija bila je pogoršana i činjenicom što su Turska i Jugoslavija vodile politiku uzajamnog prijateljstva i iskrene saradnje, a muslimansko stanovništvo koje se želi iseliti prebacivalo je jugoslovenskoj vladi zbog lošeg tretmana prema njemu od strane turske vlade. Želeći da udovolji željama ove populacije jugoslovenska vlada je pre go-

²³⁰ Izveštaj delegata IVZ Kraljevine Jugoslavije na Kongresu evropskih muslimana u Ženevi 12-15.9.1935, Glasnik Vrhovnog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije, br. 10-11, Beograd oktobar-novembar 1935.

²³¹ "Politika", Beograd 14. jul 1938.

dimu dana predložila vladi Republike Turske da zakluče Konvenciju koja bi regulisala pitanje iseljavanja Turaka iz Jugoslavije". Ristić je dalje istakao da je pitanje iseljavanja za Jugoslaviju ekonomsko-socijalni problem, budući da postoji dosta siromašnog seoskog stanovništva, koje čeka da im se dodijeli zemlja. Pošto je njihovo izdržavanje veliki teret za zemlju, to je vlada odlučila da im dodijeli obradivu zemlju koja bi ostala iza onih iseljenika koji odlaze u Tursku, gdje, opet ima mnogo obradive zemlje koju niko ne obrađuje, te da je zato Turskoj nužno muslimansko stanovništvo iz balkanskih zemalja.²³²

Pregovori su završeni 11. jula 1938. godine, kada je konačno parafiran tekst *Konvencije* o iseljavanju iz južne Srbije u Tursku "jugoslavenskog muslimanskog stanovništva koje je govorilo turski jezik i koje je imalo tursku kulturu". Njome se nisu mogu koristiti osobe kojima je po važećim turskim zakonima i propisima bio zabranjen ulaz u Tursku, nomadsko stanovništvo i Romi.²³³ Po odredbama *Konvencije* bilo je predviđeno iseljavanje 40.000 seoskih porodica s ukupno 200.000 lica. Iseljenici su prethodno bili dužni da jugoslavenskim vlastima, na osnovu člana 55. Zakona o državljanstvu, daju pismenu izjavu o odricanju od jugoslavenskog državljanstva. Organizirano iseljavanje je trebalo otpočeti 1. jula 1939. i trajati šest godina. Prve godine je trebalo biti iseljeno 4.000 porodica, druge 6.000, treće i četvrte po 7.000 i pete i šeste po 8.000 muslimanskih porodica. Jugoslavenska vlada je po odredbama ove konvencije trebala platiti turskoj vladi za svaku iseljenu porodicu po 500 turskih lira. Ukupno je trebalo platiti 20.000.000 turskih lira. Postojao je, navodno, tajni dogovor o iseljavanju još 400.000 lica.²³⁴ Napuštena seoska imanja pripa-

²³² A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, 163.

²³³ ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1938, f. 31, pov. br. 289. U drugom članu ove konvencije navedeni su srezovi iz kojih se trebalo iseliti stanovništvo. U Vardarskoj banovini to su bili srezovi: Šar planina (Prizren), Gora (Dragaš), Podgora (Suva Reka), Nerodimlje (Uroševac), Donji Polog (Tetovo), Gornji Polog (Gostivar), Galić (Rostuša), Debar, Struga, Gračanica (Priština), Kačanik, Gnjilane, Preševo, Prespa (Resan), Ohrid, Kičevo, Kruševo, Južni Brod, Prilep, Bitolj, Kavadar, Morihovo, Negotin na Vardaru, Skoplje, Kumanovo, Veles, Ovče Polje (Sveti Nikola), Štip, Kočane, Radovište, Strumica, Dojran (Valandovo), Đevdelija, Kriva Palanka, Kratovo, Carevo Selo i Maleš (Berovo). U Zetskoj banovini bili su obuhvaćeni srezovi: Peć, Istok, Kosovska Mitrovica, Đakovica i Podrimlje (Orahovac). U Moravskoj banovini stanovništvo se trebalo iseliti iz srezova: Lab (Podujevo), Vučitrn i Drenica (Srbica).

²³⁴ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 45; D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1990, 440.

dala bi jugoslavenskoj državi koja ih je mogla iskoristiti za kolonizaciju.²³⁵ Iseljanim porodicama ostavljala se mogućnost da mogu povesti sa sobom po četiri grla krupne i deset grla sitne stoke.

Pored seoskog, moglo se iseljavati i gradsko stanovništvo. Odredbe konvencije odnosile su se zvanično samo na tursko stanovništvo, ali indirektno i na Albance i sve muslimane koji su se izjašnjavali kao Turci, ukoliko su željeli da se isele iz Jugoslavije. U strogo povjerljivom tumačenju te konvencije kaže se da je ona "tako redigovana da se može primeniti ne samo na tursko već i na arnautsko stanovništvo; iseljavanje albanskog stanovništva je pravi njen smisao".²³⁶ Kratkotrajno zadržavanje u navedenim srezovima i izjašnjavanje u turskom nacionalnom smislu omogućavalo je svima onim koji su htjeli da idu u Tursku, da dobiju to pravo. Konvencija ("Convention") je trebala stupiti na snagu na dan kada je potpišu jugoslavenska i turska vlada.²³⁷ Konvencija nije bila ratificirana u turskom parlamentu zbog smrti predsjednika Turske Mustafe Kemala Atatürka, čiji su roditelji, smatra P. Imami, bili albanskog porijekla. Albanski predstavnici sa Kosova i Makedonije su se suprostavljali primjeni ove *Konvencije* zahtijevajući da ona ne obuhvati Albance.²³⁸ Ferhad-beg Draga, jedan od albanskih vođa, intervenirao je preko ministra Mehmeda Spahe da se ovaj sporazum ne potpisuje. Albanija je bila obaviještena da se ovim sporazumom trebaju iseliti Albanci a ne Turci. Da bi spriječila primjenu sporazuma, albanska vlada je slala svog ministra inostranih poslova u Tursku. Na primjeni sporazuma insistirali su Ministarstvo poljoprivrede i Glavni generalštab, a to mišljenje je zastupalo i Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije.²³⁹

²³⁵ Ivo Andrić 23. avgusta 1938. u svojstvu ministra pomoćnika za vanjske poslove cirkularnim pismom o "iseljavanju muslimana iz Južne Srbije" obavještava iz Beograda jugoslavensko poslanstvo u Londonu: "Potrebno je, ipak, već sad reći da se radi, ukoliko se nas tiče, na iseljavanju iz Južne Srbije življa turskog jezika i turske kulture. Prema našim statističkim podacima turska manjina u Jugoslaviji broji oko 150.000 duša, dok Turci smatraju da njen broj dostiže i do 250.000. U tim granicama svakako će biti utvrđena iseljenička kvota. Za nas kao i za Tursku ovo nije samo jedno nacionalno-političko pitanje, kao što se to često pominje. Socijalni razlozi nam naročito nalažu da se što pre ostvari plan o iseljavanju turskog življa. Iseljavanjem Turaka oslobodile bi se velike površine ziratnog zemljišta na kome bi se mogao smestiti veliki broj naših sunarodnika iz pasivnih krajeva države (Crna Gora, Dalmaciju, Hercegovina, Lika)" - opšir. I. Andrić, *Diplomatski spisi*, Beograd 1992, 193-194.

²³⁶ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, "Danas", Beograd 16. septembar 1998.

²³⁷ H. Bajrami, *Debimi dhe shperngulja e Shqipareve ne Turqi. Dokumente*, Prishtine 1996, 324-331.

²³⁸ ASSIP, PO 1938, f. 28, pov. br. 579; A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 124.

²³⁹ I. Andrić, *Diplomatski spisi*, 339.

U pripreme za masovno iseljavanje stanovništva iz Kraljevine Jugoslavije, koje se izjašnjavalo kao tursko, bilo je uključeno više državnih organa, naučnih institucija. Veliki broj zahtjeva za iseljavanjem iz Jugoslavije neki su naučnici pokušavali da objasne kao "*nedoraslost građanskom pravnom poretku*", bez uzimanja u obzir djelovanja svih faktora koji su pratili i podstrekivali obim emigracije.²⁴⁰ Turske vlasti su bile planirale da iseljenike iz Jugoslavije nasele na granične prostore prema Kurdima u Iranu i Iraku. Pokušaj naseljavanja domaćeg turskog stanovništva u ove nesigurne predjele nije uspio jer Turci nisu željeli da idu u brdske i borbama izložene krajeve.²⁴¹ Drugi svjetski rat je omeo realizaciju iseljavanja stanovništva iz Jugoslavije u Tursku, ali je taj proces nastavljen ubrzo nakon završetka rata.

Izvjесnu nedoumicu su među zapadnim zemljama u vezi ovog sporazuma unosile nejasne granice između "*muslimana*" i "*Turaka*". Turska vlada sa svoje strane nije učinila ništa da te nedoumice otkloni. U martu 1938. Haydar-beg, turski ministar, je u Beogradu u razgovoru sa svojim albanskim kolegom precizirao stav svoje vlade o sporazumu za iseljenje Turaka iz Jugoslavije. On je izjavio da je u vezi sa iseljavanjem dobio striktna uputstva od predsjednika Turske, Kemala Atatürka, da Turska nije muslimanska republika, niti je to trebala da postane prihvatanjem muslimana ostalih "*rasa*". Turska vlada nije htjela da otvori vrata albanskim iseljenicima iz Jugoslavije. Na ovakve tvrdnje Haydar-bega albanski ministar ga je upitao koliko onda ima Turaka u Jugoslaviji. Ovaj je odgovorio da se radi o 250.000 osoba. Očito je, međutim, da je ovaj sporazum trebao da se primjeni na kompleksnoj etno-vjerskoj strukturi stanovništva Kraljevine Jugoslavije. Evropski diplomatski posmatrači nisu imali principijelnih primjedbi protiv konvencija o iseljavanju muslimanskog stanovništva, mada su konvencija, kao što je bila tursko-rumunska i tursko-jugoslavenska, podrazumijevale izvjestan stepen pritiska na stanovništvo kako bi se primoralo na iseljavanje. Dokumenti otkrivaju i stalno prisutnu dvoiličnost kod diplomatskih posmatrača, pri etno-vjerskom poimanju muslimanskih manjina, koja je djelimično bila u samim stvarima, a djelimično zavisila od znanja, predrasuda i njihove čisto političke opredjeljenosti.²⁴² Početkom oktobra 1938. prošao je kroz Novi Pazar reisu-l-lemma Fehim ef. Spaho i, na kratkom zadržavanju, pozvao Bošnjake da svoju zemlju ne napuštaju, jer je njihova, da su je oni stekli.²⁴³ U Istanbulu su nakon Pr-

²⁴⁰ M. Ekmečić, *Uloga islama u socijalnom i političkom razvoju Balkana*, u Zbornik: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 49.

²⁴¹ A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 124.

²⁴² M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata*, 462-463.

²⁴³ O posjeti reisu-l-uleme Sandžaku vidi: R. K., *Put Reis-ul-uleme po istočnoj Bosni*, San-

vog svjetskog rata, uz odobrenje turskih vlasti i uz pomoć jugoslavenskih diplomatskih predstavnika, jugoslavenski državljani nemuslimani, kojih je bilo nekoliko hiljada, osnovali iseljeničko društvo "Jugoslovenska sloga". Članovi ovog društva su mahom bili oženjeni Grkinjama ili udati za Grke, i malo je njih znalo srpski ili makedonski jezik. U početku su se u ovo društvo učlanjivali i pojedini muhadžiri porijeklom iz Jugoslavije, ali su kasnije istupili iz članstva, bilo zbog pritiska turskih vlasti, bilo zbog sektaštva i kratkovidosti rukovodstva društva i diplomatskih predstavnika Jugoslavije. I jedni i drugi smatrali su muhadžire porijeklom iz Jugoslavije Turcima u punom smislu te riječi.²⁴⁴ Turska je bila poučena iskustvom raspada višenacionalnih i višekonfesionalnih država, kakvo je bilo i Osmansko carstvo, pa je uzela za načelo svog državnog programa stvaranje etnički homogene državne zajednice.■

Safet Bandžović

WARS AND DEMOGRAPHIC DE-OTTOMANISATION OF THE BALKANS (1912 -1941)

(Summary)

With Balkan Wars in 1912 - 1913, the process that had begun in 1877-1878 of elimination of Ottoman administration in most of the Balkan territories has been completed, transforming Muslims from a dominant community in the Ottoman Empire into the minority groups within the Balkan states. Exposed to attacks from several sides, the Muslim population has turned to itself, having found itself in a very unenviable state of isolation, defensiveness, and hypersensitivity. Expulsions and emigration of Muslim population had an impact on the significant changes of ethnic and religious structure of the Balkans. By the end of 1912, thousands of refugees (known as muhajeer) have left and headed towards the Asia Minor and other parts of Ottoman Empire. Muslims were the undoubted losers when the new state borders

džaku, Metohiji i Kosovu, Glasnik IVZ Kraljevine Jugoslavije, br. 11, Sarajevo novembra 1938, 404.

²⁴⁴ *Naši iseljenici u Turskoj*, 27-28.

have been formed. Their rights were totally neglected. Out of 1,445.179 Muslims who did not live any more in the conquered parts of Ottoman Europe, 413,992 immigrated to Turkey during and after the Balkan Wars. In 1923, only 38% of the Muslim population that had been reported in the Balkans in 1911. The others fled, died as refugees, or were killed. The trend of "*demographic de-Ottomanisation*" - the characteristic trait of the Balkan nation-states in XX century, started becoming part of the modern problem of minorities in the period between 1912 and 1923, where the states, in an international environment that was yet not stabilized enough, saw the threat for their security, the danger of becoming the hostages, or both of the two. In the inter-war period, the Muslim minorities in the Balkans have been exposed both to the convergent policies of expulsions and those of "*repatriation*".